

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Історичний факультет
Кафедра історії України

Дипломна робота
магістра

з теми: **«Бойові дії за міста Поділля в 1917-1920 рр.»**

Виконав: студент групи Ist1-M22
спеціальності 014 Середня освіта (Історія)
Мізінчук Максим Євгенович

Керівник: **Завальнюк Олександр Михайлович**,
доктор історичних наук, професор

Кам'янець-Подільський – 2023

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
Розділ I: Історіографія, джерельна база дослідження.....	6
1.1. Напрацювання українських та зарубіжних вчених щодо обраної теми.....	6
1.2. Джерела про зброєнну боротьбу за міста Поділля в 1917-1920 рр.....	10
1.3. Методи дослідження.....	13
Розділ II: Військове суперництво за подільські міста між українськими та російсько- більшовицькими формуваннями наприкінці 1917-1918 рр.....	15
Розділ III: Активна зброєнна боротьба за міські населенні пункти Поділля між дієвою армією УНР: червоно/ білогрвардійськими арміями в 1919 р.....	32
Розділ IV: Міста подільського регіону в зоді польсько- українсько- більшовицької війни 1920 р.....	62
ВИСНОВКИ.....	69
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	72

ВСТУП

Актуальність теми: Вивчення історії національно-визвольних змагань 1917- 1921 рр. зберігає свою актуальність у наш час, оскільки ця подія, стала переломною в історії України. Важливою її складовою стане зброєнна боротьба, яка відбувалася в різних районах з різною інтенсивністю, центри якої брали участь про та анти українські сили, були міста повітові та губернські. Контроль над ними давав можливість, по перше здійснювати політику тих чи інших військово-політичних центрів (угруповувань). По друге забезпечувати армію необхідними матеріально-технічними ресурсами і особовим складом. По третє завоювати навколишні території та використовувати їх як плацдарм для здійснення наступальних та оборонних операцій.

В умовах нинішньої широкомаштабної українсько-російської війни дослідження обраної теми допомагає краще зрозуміти витoki російської агресії щодо України і потребу організованого спротиву в політиці підкорення суверенної країни.

Об'єкт дослідження: Військове протиборство в зазначеному періоді.

Предмет дослідження: Бойові дії за міста Поділля та встановлення контролю над ними.

Хронологічні рамки: кінець 1917 – 16 листопада 1920 року як дата відходу дієвої армії УНР з Кам'янця- Подільського.

Територіальні межі: Поділля (а саме терени сучасних Хмельницької та Вінницької областей, де відбувались ключові битви за міста).

Мета дослідження: полягає в висвітленні проблем військових дій міста Поділля в зазначений період. Ця робота являє собою аналіз бойових шляхів українських з'єднань УНР та УГА в зброєній боротьбі за міста Поділля.

Для досягнення цієї мети, у роботі поставлені наступні завдання:

Вивчити бойовий шлях від формування УНР до останніх боїв у 1920 році;

Підкреслити вплив успішних бойових операцій

Військові дії між 1917 і 1920 роками;

Визначити причини успіху армії УНР та причини її поразки.

Вивчити наслідки боїв за міста Поділля

Визначити зміни в веденні бойових дій.

Наукова новизна дослідження: наукова новизна в роботі полягає в тому що в ній висвітлюється процес та об'єкт зброєної боротьби в ході Української революції.

Описано досвід та приклади ведення бойових дій за міста Поділля підрозділами Дієвої армії УНР та її противників.

А також систематизація факторів, що впливають на розвиток та подальші дослідження в обраній темі. Які дозволять більш якісно вивчати тему бойових дій в зазначений період.

Практичне значення дослідження: Основи поданої дану роботу можна буде використовувати при підготовці до лекційних та семінарських занять в університетах, та для підготовки до уроків в школах.

А також в курсах професійної історії, для національно-патріотичного виховання молоді, для патріотичного класу армії та просвітницької роботи.

Структура дослідження: визначається його метою, об'єктом, предметом, завданнями та конкретними дослідницькими питаннями. Структура дослідження ґрунтується на ймовірнісному, історико-хронологічному, проблемно-хронологічному принципах. Магістерська

робота складається зі вступу, чотирьох основних розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури.

Розділ I: Історіографія бойових дій на Поділлі в 1917- 1920 рр.

1.1.Напрацювання українських та зарубіжних вчених щодо обраної теми

У сучасній українській історіографії маловивчена сторінка військової історії Національно- визвольних змагань 1917-1920 років включає в себе битви і бойові операції за участю різних військ, що діяли в ці роки по всій Україні і на території Поділля. Зрештою, з кінця 1917 по 1920 роки їх було кілька десятків. Більшість з них заслуговують на особливу увагу дослідників. Це дає можливість критично оцінювати дії командирів Армії УНР, а також їх супротивників, фронту, легіонів, дивізій, полків, окремих родів військ і т.д. досить великий погляд на багато битв, перемоги і поразки, а також на оцінку військових подій і т. д.

На мій погляд, це один з перспективних напрямків досліджень Військової проблематики в період Української національної революції. У сучасній українській історіографії розробка цього питання описана м. Ковальчуком, в. Олійником, а. Левченком, і. можна простежити в таких наукових дослідженнях, як Хома

Стефанів з. Крип'якевич і Тіктор і.Гнатович, б. Думин а. праця "Історія української армії" була надрукована у Львові в 1936 році, а частина 3 була створена учасниками подій 1917-1921 рр. Гнатевич б. з Українських Січових Стрільців.сотник, начальник штабу УГА та оперативного відділу з корпусу, Стефанов, командир полку Січових стрільців 1918-1919, отаман повстанського загону сотник Шрамченко. Член Військово-революційного штабу Балтійського флоту в 1917 році, капітан-лейтенант Державного флоту України в 1918-1919 роках, начальник організаційного відділу штабу Військово-морського флоту в 1920 році. У своїй роботі дослідник А., який систематизував спогади учасників Першого Зимового походу, документи і матеріали Першого Зимового походу та ін. дещо доповнює історію 3-го залізного дивізіону робота Доценка. Серед сучасних історичних публікацій

про дану там є стаття Ю.Каліберди. "3-тя Залізна дивізія армії Народної Республіки Україна" коротко розповідає, про бої за міста Поділля в якій брали участь представники цієї дивізії в роботах Тінченка Я. "лицар зимової кампанії. 1919-1922.", "1919. Босздатна армія УНР, 1918-11-1919-11 рр.", "українська армія в 1920 році: військовий союз з Польщею, війна з Радянською Росією, інтернування.", " Офіцерський корпус армії Народної Республіки Україна (1917-1921) " - основна книга про армію УНР, з якого було взято інформацію про 3-Ю залізну дивізію Армії УНР. монографія М.Ковальчука "невідома війна 1919 року: білогвардійське збройне протистояння на Україні" містить матеріали з 1919-1920 років.

Українська академічна історіографія, започаткована і розвинута істориками та дослідниками української еміграції у міжвоєнний період, є дуже потужною і різноманітною за формою, змістом та авторським складом. Сучасні українські історики, особливо останнього десятиліття, зробили значний науковий внесок у розробку проблеми.

Наукові дослідження: історія Поділля та його роль у різних конфліктах була предметом дослідження багатьох істориків та науковців. Вони вивчали різні аспекти періоду, зокрема політичні, військові та соціокультурні: дослідження Поділля 1918-1920 рр. містять ґрунтовний аналіз історичних подій, політичних змін та військових операцій у регіоні. Нижче наведено академічні дослідження, які можуть бути корисними для дослідження:

«Польсько-радянська війна на Поділлі (1920 р.)», В. Грушко - наукове дослідження, в якому проаналізовано військові дії та події під час польсько-радянської війни на Поділлі у 1920 р.

«Поділля 1917-1921 рр. у документах і матеріалах» (упорядник В. Кучевський) - збірник документів містить першоджерела, що відображають різні аспекти життя і подій на Поділлі того часу.

«Українська національна революція на Поділлі в 1917-1923 роках" - у цій книзі проаналізовано процеси та дії національної революції на Поділлі в цей період І. Ковальчук «Українська національна революція на Поділлі в 1917-1923 роках». Це буде важлива книга для вивчення історії Поділля.

Ця книга досліджує ключові події та зміни, що відбулися на Поділлі в період з 1917 по 1923 роки. Цей період включає в себе революційні події в Україні, зокрема Велику війну, Українську Народну Республіку, Громадянську війну та інші політичні та соціокультурні зміни.

Важливим пластом інформації є літературні джерела: існує велика кількість літературних матеріалів, включаючи мемуари, звіти та інтерв'ю з учасниками бойових дій, свідками та аналітиками; для поглибленого розуміння цього періоду корисною є спеціальна література, присвячена подіям на Поділлі в 1917-1920 роках. Багато інформації можна знайти в таких працях, як:

"Подільська війна 1919 року", автор Василь Кучавський. У цій книзі розглядаються події на Поділлі під час польсько-радянської війни 1919 року та їхній вплив на регіон. Книга є важливим джерелом для вивчення історії України, зокрема історії Поділля періоду громадянської війни та інтервенції. У книзі розглядаються події, що відбувалися на Поділлі в цей складний і важливий історичний період. Нижче наведено короткий огляд цього видання:

Книга присвячена подіям, що відбувалися на Поділлі в 1919 році, під час Національно- визвольних змагань. Автор досліджує роль Поділля у цих подіях, включаючи військові баталії, політичні розбіжності та вплив на місцеве населення.

Загальний аналіз науково-історичних праць другої половини 20 століття показує, що вони переважно стосуються одного напрямку державотворення, обмежуючи завдання визвольної боротьби створенням органів влади та управління національної держави. Набагато менше

досліджень у галузі військової історії революційного періоду. Прикметно, що інтерес дослідників до військового будівництва та бойових дій українського війська на різних етапах українського державотворення і ступінь проведених ними досліджень є різним. Найбільше праць присвячено періоду Центральної Ради 1917-1918 років. Основні з них належать історикам Л. Дещинському, В. Верстюку, В. Голубку, Ю. Тинченку, Л. Харчевій; проте як зазначалось вище комплексних академічних досліджень з історії УНР та гетьманських збройних сил не вистачає.

1.2. Джерела про збройну боротьбу за міста Поділля в 1917-1920 рр.

Важливим джерелом є мемуари колишнього командира Залізної дивізії генерала В. Сарського про операції влітку 1919 року. Насправді ці замітки написані м.в. по книзі генерала Капустянського. Це виявилось не більше ніж критичними зауваженнями Сальського. На сторінках своїх коротких мемуарів в. Сарський вступає в суперечку з автором "походу". "Про оцінку дій Запорізького угруповання.

1919 червні мова йде в основному про оборону Проскурова військами 6-ї дивізії Армії. Про участь запорізьких управлінь, а також 7-го і 8-го запорізьких управлінь в операції на Поділлі.

На додаток до битви 6 травня в. Сальський також розглядав у своїх записках

Причина затримки наступу на Вінницю Запорізького угруповання. Насправді в. Сальський мав намір використовувати спогади рохання самого Капустянського стосувалося ситуації зі взяттям Вінниці.

Спогади генерала М. Капустянського "Славна акція під Чорним Островом" розповідають про драматичні події липня того ж року і заслуговують на увагу дослідників історії подільських визвольних змагань 1920 року. Саме в цьому бою героїчно загинув його фронтовий товариш, перший заступник начальника Генерального штабу полковник Євген Мешковський.

Як військовий історик, він спочатку описує загальну стратегічну ситуацію, що склалася влітку 1920 року. Досягнувши домовленості з Польщею, політичне керівництво Української Народної Республіки на чолі з С. Петлюрою віддало наказ українській армії взяти участь у визволенні України від більшовиків. "Як зазначає автор, операція була розпочата успішно, польські війська легко захопили Козятин і разом з українськими 6-10-ю дивізіями увійшли до Києва, щоб досягти перемоги. У той же час

польська 6-а армія вторглася на Поділля з дивізією генерала Удовиченка. Війська генерала Омеляновича-Пауленка вклинилися в тил Червоної армії (з району Гусятин-Скала Кам'янець-Подільської автономної області)".

Генерал М. Капустянський, який перебував у центрі цих подій, докладно розповів про те, як завдяки ініціативі та вмілим діям полковника Мешковського вдалося врятувати критичну ситуацію".

З вивчення цього питання та прогнозування отриманих результатів на загальний стан історіографії в Україні було виведено низку пропозицій щодо подальшої розробки теми. Початок цьому поклала успішна публікація Ю. Тинченком мемуарів полковника М. Омеляновича Павленка "Спогади командира української армії" разом з детальною біографією автора. Також слід видати зібрання творів полковника Капустинського. Безумовно, є потреба у виданні серії біографій українських генералів.

Відтворення життя і здобутків воєначальників Української революції, які були яскравими прикладами відданого служіння Батьківщині, нагально вимагають проблеми військово-патріотичного виховання підростаючого покоління.

Висвітлення воєнних дій на Поділлі у 1917-1920 роках включає також різноманітні дослідження, які проливають світло на події та конфлікти, що відбувалися на цій території під час Першої світової війни, революційного періоду та польсько-радянської війни. Основними типами є наступні:

Військові документи: офіційні військові архіви країн, які брали участь у бойових діях на Поділлі у 1917-1920 роках, зокрема документи про дислокацію військ, тактику, плани бойових дій та звіти про бойові операції. Військові документи та матеріали про Поділля 1917-1920 р.р. містять важливу інформацію про військові операції на Поділлі, але доступ до них не завжди можливий, тому в цій роботі ці матеріали використані опосередковано, через праці попередників, які їх опрацьовували.

«Документи до історії України. 1917-1923 рр.» (упорядник М. Грушевський) - збірник містить документи, що стосуються різних аспектів історії України в зазначений період, в тому числі подій на Поділлі.

Автори можуть використовувати різноманітні джерела, включаючи офіційні документи, листи, свідчення очевидців, газетні статті та інші історичні джерела. Для з'ясування подій та їхнього впливу може бути використаний аналітичний підхід. Це дослідження може сприяти вивченню історії Поділля та значення революційного процесу у становленні сучасної України.

Можна отримати глибше розуміння подій на Поділлі у 1917-1918 роках та їх наслідків.

Друковані матеріали Газети, журнали, агітаційні матеріали та інші друковані матеріали того часу можуть відображати погляди, думки та події, що відбувалися на Поділлі. До друкованих матеріалів 1917-1921 рр. належать газети, журнали, книги та інші видання того часу, які містять події, політичні зміни та соціокультурні аспекти того часу і можуть надати важливу інформацію про події, політичні зміни та соціокультурні аспекти того періоду.

1.3. Методи дослідження

Методологічну основу дослідження склали загальнонаукові принципи історизму, єдності історії та логіки, об'єктивності науки.

Серед загальнонаукових методів використовувалися аналіз і синтез, узагальнення, абстрагування, індукція, дедукція, аналогія та протиставлення. Застосування методів аналізу та синтезу дозволило визначити стан історіографічної розробки теми, а також вказати на напрямки та результати наукових пошуків попередніх дослідників. Аналіз дозволив дослідити окремі складові теми, зробити низку наукових абстракцій та визначитися з понятійним апаратом. Поєднавши їх у подальшому, вдалося розкрити глибинну сутність битви за міста Поділля як загального явища визвольного руху.

Системний підхід неможливий без органічної єдності аналізу та синтезу. Ці методи допомогли визначити зміст кожної частини роботи та спосіб викладу матеріалу. Методи узагальнення дозволили виявити характерні риси розділів роботи та зробити висновки. При визначенні закономірностей розвитку суспільних процесів у період визвольних змагань я використовував інший метод. Він допомагає визначити ступінь вірогідності тієї чи іншої події або явища, виходячи з аналізу об'єктивної реальності того часу. У пропонованому дослідженні цей метод дозволив розглянути воєнні дії з різних точок зору, що дало змогу комплексно пояснити явище.

Концептуальні положення роботи сформовані шляхом застосування індукції та дедукції. Суть індукції як методу полягає в тому, що висновки робляться на основі одного часткового питання. Ефективність цього методу дає можливість сформулювати більш конкретні уявлення про вищезазначені процеси.

Історико-ситуаційний метод дозволив виявити причинно-наслідкові зв'язки і закономірності військових дій та їх наслідків. Застосування

історико-порівняльного методу дозволило виявити відмінності у методах ведення війни арміями різних сторін. Цей метод був актуальним для вирішення майже всіх дослідницьких завдань. Історичний та типологічний методи використовувалися для аналізу подій та явищ, що відбувалися.

Загалом, методологія військово-історичного дослідження, використана в моїй магістерській роботі, дозволила мені використовувати різноманітні джерела, аналізувати та описувати дослідницький матеріал, ефективно відображати його у своїй роботі та використовувати для подальшого вивчення обраної теми на основі літературно джерельної бази.

Розділ II: Військове суперництво за подільські міста між українськими та російсько- більшовицькими формуваннями наприкінці 1917- 1918 рр.

З 1917 року, після повалення диктатури Росії, на землі України сильно розвинувся національно-визвольний рух за незалежність. Центральна рада, Гетьманщина, Директорія намагаються довести право України на самовизначення, на власну суверенну українську державу, у запеклій і жорстокій боротьбі із загарбниками. Поділля стало одним із центрів визвольної боротьби ¹. Тут в період з 1917 по 1921 рік неодноразово змінювалася влада, існувала урядова структура УНР, діяли звичайні війська і повстанці, гриміли кровопролитні битви.

Можливо, в найдраматичніші роки історії цих країн Поділля помітно відзначилися в бойових діях, формуванні держави і відродженні національної культури [59.с.85].

Військові частини перейшли на бік революції. Солдати 15-го запасного піхотного полку, найбільшої військової частини у Вінниці, заявили про свою підтримку політики більшовиків. На той час Вінниця стала місцем дислокації потужного гарнізону чисельністю в 20 000 чоловік: сюди входили 15-й запасний полк, 2-а авіаційна ескадрилья, 530-а вятська піхотна ескадрилья та інші війська. Більшовики зробили переполох серед солдатів гарнізону і домоглися тут великих успіхів. Солдати 15-го запасного полку активно підтримували революційні дії робітників. Під керівництвом партійної організації міста робітники Вінниці готувалися до збройного повстання. Виконавчий комітет Вінницької ради затверджує рішення про формування загону червоної гвардії [59.с.88].

Солдати брали участь у селянських демонстраціях. Разом із селянами солдати Волинського полку знищили майно поміщика Ренненкампа. Тимчасовий уряд намагався придушити революційний рух силою зброї. З

цією метою в райони Подільської області були направлені військові частини, в Жмеринці, Літині, Ялтушкові та Копайгороді було оголошено воєнний стан. Підтягнувши козацьке військо до Вінниці, командування Південно-Західного фронту віддало наказ вивести з міста 15-й резервний полк, який виступав за більшовиків.

Однак солдати відмовилися виконувати цей наказ. Для придушення революційного руху штаб Південно-Західного фронту направив до Вінниці каральний загін. Як тільки карателі прибули в місто, вони в першу чергу вирішили захопити склад зі зброєю. Але революційні солдати 15-го полку не дозволили цього зробити. 27-го числа сюди була перекинута Тимчасовим урядом велика армія з Південно-Західного фронту.

28 жовтня армія обложила народний дім, де в цей час проходило засідання Ради, вимагаючи повної капітуляції. Тоді ревком наказав революційним солдатам і робітникам виступити проти.

На вулицях міста 2 почалася запекла битва. Повстанці завжди чекали допомоги з Жмеринки від революційних солдатів 2-ї гвардійської дивізії. Але допомога прийшла занадто пізно. Повсталі більшовики і солдати були змушені відступити з міста. Влада перейшла в руки ревкому [29.с.33].

Битва в місті починається вранці 28 жовтня, командир за підписом Земіта, наказав гарнізону був оголошений армії за призовом Керенського боротися з більшовиками. Тоді надія на мирне врегулювання конфлікту була вичерпана.

28.10, коли "юнкери" з 4 броньованими охоронцями наблизився до фасаду народного дому, засідання Вінницької ради проходило майже безперервно протягом 2 днів.

У приміщення увійшов озброєний чоловік і під розписку, за іншими даними, в конверті ультиматуму, підписаного Тарногородським, Костіцин, лідер ради доклав руку і отримав 15 хвилин на рефлекторну повну

капітуляцію. Жуков ще не закінчив зачитувати ультиматум, коли почався кулеметний обстріл будинків людей[9.с.89].

Різні джерела вказують, що люди в кімнаті готові битися по-різному, але свідки все одно бачили "кулемети, встановлені у відкритих вікнах будинків людей". "Але вони ніяк не відреагували на обстріл.

Тільки група годинникових горілчаного заводу за підтримки Гарфорта панцерника Забайкальца з 35-го бронетанкового взводу прибула на допомогу Ревкому (Інші 2 "Остіна" перебували в ремонті). Екіпаж машини складався з бійців революційного взводу: Семенов (командир), Туманов (комісар), Кругликов (водій), Романов (2-й водій), Шевченко (навідник), навідник Булін і Вайдман, водій ЕПК Сухов був заднім маніпулятором.

Повстанці зайняли позицію на місці розташування пожежної команди і почали перестрілку з "юнкерсом". Але через кілька хвилин все закінчилося. Капітан Ізраельфайл Халіл-Беков, участь у бою якого всі свідки визначили як дуже високу, особисто сів на кулемет і переніс вогонь на Гарфорд бронебійними кулями, вивівши його з ладу за короткий час. Романов був убитий відразу, Сухов-по дорозі, інші члени екіпажу отримали поранення. Ті, що вижили проникли на площу через нижній люк і під прикриттям диму доповзли до найближчого будинку.

Коли бензобак спалахнув, броньовий лист став схожий на запалений сірник, і в ньому почали вибухати снаряди. Е. ще один панцерник, який, за словами Босха, "стрибнув на ворога і загинув разом з ним", відноситься до категорії легенд, якими обростають всі події подібного роду.

Після розправи над" забайкальцем " юнкера все одно побігли заарештовувати людей, які не змогли втекти з будинків людей [67.с.132].

Вранці більшість членів ревкому пішки дісталися до Жмеринки і рушили, після розстрілу будинків людей і розгону ради, панцерники попрямували до мосту, де потрапили під масований вогонь з кулеметів, який

не дозволив їм подолати барикади. Було пошкоджено 1 автомобіль, загін, який виставив вартового перед мостом, рушив до кримських казарм і почав обстріл. У цей момент ремонтники ескадрону, який Костіцин вважав нейтральним, напали на козаків і юнкерську охорону на коліях. Ми цього не очікували, тому "юнкерс" відступив на кілька кварталів.

Отримавши звістку про виступ, Костіцин наказав зайняти територію насіннєвих заводів, але 4 атаки юнкерів і козаків за підтримки 2 панцерників були відбиті, після чого на території сучасного інструментального заводу почався артилерійський обстріл цеху з гармати козачої батареї. Розлючені повстанці почали закликати до вбивства офіцерів ескадрильї. Микола Лупанов очолював оборону на базі ЕРС.

Після кількох залпів загін повстанців спробував атакувати батарею, 1 з них розсіявся і відступив, інший 1 зустрів 2 солдатів, які втекли з міста, вони розповіли про руйнування будинків людей і розсіяння. Все це справило на слухача гнітюче враження, і атака більше не повторювалася. Як і в попередніх сутичках, повстанцям не вистачало офіцерів для організації бою. О 10 годині вечора ескадра викинула білий прапор і направила делегацію до докостіцина для переговорів.

Жінки офіцерів, які жили разом з ескадроном, просили солдатів ескадрону прийняти пропозицію юнкерса про мир. Приблизно о пів на 10/29 ремонтники почали здавати зброю, значна частина з них розбіглася, а опорний пункт насіннєвого заводу був рознесений бронетранспортером тимчасового уряду, і ще один загін панцерників під командуванням капітана Устинова промарширував по коліях і, після короткого бою, почали витісняти повстанців з кримських казарм. 15% солдатів 90-го полку втекли вже в перші хвилини протистояння, тільки близько 4 чоловік з 200-го батальйону на чолі з Зубриліним планомірно відступали до поромної переправи в п'ятницю і переправилися в центральну частину міста. Вночі до них приєдналися близько 10 солдатів ЕРС на чолі з командиром взводу Беловим, які пройшли

через Старе місто і переправилися через Південний Буг на човні. Перестрілки між патрулем Юнкера і групами повстанців тривали в Замості до настання темряви [5.с.212].

Більшовицька повітряна ескадра здійснила небезпечний напад на війська, віддані революції, і між нами та більшовицькими панцерниками відбулося зіткнення. Більшовицький панцерник був знищений. 1 член команди був спалений, а інший 1 убитий. Наші втрати: 2" юнкерса " були вбиті, кілька людей поранені, один солдат убитий*, пошкоджена броня.

Капітани Халінбеків і Устинов хоробро очолювали "панцерників". Загальне керівництво належало моєму помічнику Костіцину. Темрява зупинила битву, завтрашній день закінчився. Більшовики почали розбрідатися по околицях, і були вжиті заходи для запобігання пошкодженню залізниць та електричних проводів.

У ніч з 4 на 10/29 повстанці на чолі з Зубрилиним перетворили центральну частину Вінниці на добре укріплений пункт. Миколаївський проспект на мосту був перекритий барикадами і траншеями. Переправа через пором контролювалася кулеметним взводом, а з дерев'яного мосту, що з'єднує центральну частину і Старе місто, було знято покриття. З іншого боку Калицького ринку також була встановлена фортеця, що захищала Миколаївський проспект з тилу. Повстанці зайняли міцні позиції в "стіні" і в приміщеннях Ізмайлівської лікарні. Кулемети стояли на балконі, на верхніх поверхах і в мансардних вікнах. Дії кулеметника здійснювали і.

Броуд і м.на чолі з прапорщиком аджиппо. На телеграфній станції постійно чергував взвод солдатів, який перевіряв всі повідомлення, що приходили до Вінниці. Зублірін встановив свій "командний пункт" на території центральної площі. О 12 годині по більшовицькій фортеці з лівого берега Бугу почався кулеметний і артилерійський вогонь, і повстанці відповіли вогнем з кулеметів [47.с.88].

Відновлена влада тимчасового уряду Вінниці проіснувала недовго. Було відомо, що вранці 11/2 40-й II гвардійський під Жмеринкою під впливом розладу Бош перейшов на бік більшовиків і за рішенням Ради легіону оголосив про переїзд до Вінниці, потім в Бар, Немирів, Київ.

На початку листопада армія Центральної Ради захопила Бар. Більшовикам довелося піти в підпілля. Революційні солдати прийшли на допомогу більшовикам у Барі. Фінляндський полк, захопив Бар у військ Центральної Ради. Внаслідок чого влада більшовиків була відновлена [59.с.39].

Дізнавшись про повстання в Києві та виступ солдатів у Жмеринці, 11 армія поспішно покинула Вінницю. Підрозділи 2-ї гвардійської та вінницьких повстанців увійшли до міста.

Починаючи з 28 жовтня протягом 2 з половиною днів, у Вінниці йдуть кровопролитні бої між збільшовитчиними солдатами, з одного боку, та загонами, посланим командуванням Південно-Західного фронту з іншого. Після запеклого бою повстанці покинули місто.

Частина корпусу зайняла Жмеринку і попрямувала на допомогу повсталим з Вінниці. Ці сили поспішно покинули Вінницю. Ради захопили владу в Літині Могильові та інших містах і повітових центрах держави. Однак радянський уряд не зміг закріпитися у Вінницькій області.

Перешкодою була Центральна Рада. Під впливом заворушень більшовиків, які перейшли на нелегальне становище, народні маси не припиняли боротьбу проти контрреволюційних сил [38.с.253].

Було вирішено домовитися з Комітетом 6-го Фінляндського полку про перекидання з чорного острова в Проскурів, щоб перешкодити діям козацьких частин. Козацькі війська також покинули місто та полк, ударний батальйон був роззброєний фінами, а Армійська комісія заарештована. Події в Проскурові розбурхали Центральну Раду.

Петлюра зажадав від командувача 7-ю армією направити козачий полк в Проскурів для придушення більшовицьких виступів солдатів. Ревком в армії відповів, що не варто турбуватися про міста, в яких був наведений належний порядок. Всі спроби представників Центральної Ради захопити владу в місті і керівництво 7-ю армією виявилися безуспішними. Проскурів, як говорили, став центром Радянської Республіки солдатів [58.с.65].

Особливо активну форму вона набула після 1-го Всеукраїнського парламенту Радянського Союзу, в якому взяли участь представники Вінницької області. 24.12 революційна армія увійшла в Могилів.

За участю революційних солдатів 6-го 2-го корпусу радянська влада в Жмеринці була встановлена в кінці 12-го місяця. В останній день 1917-12 років 2-га гвардійська армія, вірна революції, знову увійшла в Жмеринку, і радянська влада була відновлена.

Для підготовки до збройного повстання при 8-й армії був створений окружний комітет у ніч з 12 на 11 вересня 1917 року армія Центральної Ради раптово атакувала 47-й піхотний полк і знищила його.

Ревком прийняв рішучі заходи проти контрреволюційного заклоту. Підрозділи 159-ї та 165-ї піхотних дивізій, були відкликані з фронту [56.с.184].

27 січня 1918 року делегація УНР підписала Брест-Литовський мирний договір з чотирма союзними державами: Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною та Болгарією.

Приблизно в цей час в Україні з'явилися емісари підпільної Польської військової організації, яка боролася за незалежність Польщі. Однак життя в мирі було недовгим. Німеччина розпочала окупацію України. Більшовицькі підрозділи загону Юмелінка спочатку воювали проти австро-угорських військ на Вінниччині, а в лютому 1918 року німці зайняли Бар. Червоногвардійський загін у Барі брав участь у боях проти австро-німецьких

військ. В районі підрозділів Юмелінка вони з'єдналися з фінським 6-м полком і з боями пробилися назад, щоб приєднатися до Червоної армії. [51.с.158].

Тоді виникла реальна загроза захоплення Вінниці більшовиками. Наступ частин корпусу почалося 4 січня 1918, коли відділення від Волинського, Литовського і Кексгольмського полків II гвардійського силою в 450 багнетів зайняло Браїлів, і незабаром почалися грабежі і погроми.

Надія українського командування прибрати його звідти силами 19-го полку, який був спішно перекинутий з Козятина (багнетів при 700 кулеметах), і дивізіону важкої артилерії (150 чоловік), який прибув до Гнівані на наступний день, на зборах полку вирішили не атакувати, але вирішили направити делегація в Браїлів. 19 - му полку довелося негайно відійти в "більш спокійне місце", що виявилось дуже своєчасним для гвардійців, в яких зі звісткою про дислокацію в Гнівані почалася паніка.

У місті почали зводитися укріплення для вуличних боїв, на вокзалах чергували броньовані охоронці. З 7 по 9 вересня під Вінницею сталося кілька бойових зіткнень розвідувальних підрозділів. Під час таких сутичок близько 2 офіцерів з українськими козаками були схоплені охороною. 1/9 у Браїлові вже зібралося понад 1200 солдатів. З позиції поблизу Тютьки батарея " більшовика " почала обстрілювати Вінницю. Основними цілями обстрілу були залізнична станція і, як не дивно, база ЕРС [43.с.145].

Дізнавшись про наступ української армії, штаб корпусу прийняв рішення здійснити наліт на місто. Вранці, о 1.15, 5 ешелонів "з" підійшли до Вінниці. Зупинившись за 1 милю до вокзалу, охоронці відправили делегацію з пропозицією здатися без бою — всі її члени були затримані. Потім група солдатів з бомбами в руках рушила до вокзалу. Вартовий вирішив, що це наступна делегація, яка повинна прийти, і пропустив їх. Більшовики закричали " Ура " і побігли до броньованої варті, з якої офіцери швидко втекли. 4 батальйони Литовського полку на чолі з капітаном Б.Колчигіним

атакували місто вздовж усього залізничного полотна, підійшли до кримських казарм і зайняли важливу позицію в місті.

28 лютого 1918 року після короткого бою з більшовиками війська Центральної Ради повернули собі Кам'янець-Подільський.

Операція була проведена військами 12-ї Української дивізії та Кальмелюка за підтримки батальйону мусульман проти більшовиків у місті, а Кам'янець щоб перебував під контролем українських військ ще до прибуття австрійських та угорських союзників [43.с.176].

Територія Кам'янця-Подільського була окупована збільшовичиними підрозділами та був театром військових дій, де діяли підрозділи 3-го полку на чолі з Кропив'янським і більшовизованого 12-го Кавказького корпусу. Вони зайняли Провінційний центр та його околиці.

Українську армію представляла Партизанська рота Кармелюка, що базувалася в селі Ісаківці. Підрозділ був сформований бригадним генералом Юрієм Ківерчуком за наказом військового штабу УНР. Під його захистом перебували місцева влада УНР і комісар гр. Степра. 1 травня Курінь провів безліч успішних операцій і роззброїв деморалізовані більшовицькі частини.

На ньому знаходився ще один потужний український підрозділ того часу-12-та українська піхотна дивізія, очолювана генералом (Петром Єрошевичем). Відділення було укомплектовано в основному уродженцями Подільської області.

В середині 2-го Єрошевич прийняв делегацію українців з Кам'янця-Подільського і попросив генерала звільнити місто від більшовиків. Командир дивізії діяв самостійно, без будь-яких зв'язків з Києвом [59.с.88].

Операцію зі звільнення Кам'янця-Подільського готував Кармелюкський полк. Судячи зі спогадів Юрія Ківерчука, Ця операція не була узгоджена з генералом Єрошевичем. 2/27 Декан католицького кафедрального собору Кам'янець-Подільського Шуман прибув до штабу Ківерчука.

Він оголосив про плани більшовиків підірвати військову базу на залізничному вокзалі при наближенні австро-Угорської армії. Загроза руйнування міста змусила українців діяти негайно.

На той час австро- угорська армія вже переправилася через річку Збурч і наблизилася до Кам'янця-Подільського із заходу. Австро-Угорщина вступила у війну на боці УНР 25 вересня. Для українських військ звільнення центру держави до приходу союзників було справою честі [9.с.174].

Штаби 12-го і 3-го корпусів більшовиків розташовувалися в Кам'янці-Подільському. Штаб-квартира 12-го корпусу розташовувалася в будівлі семінарії. П.за словами Єросевича, в місті знаходилося 12 полків 2-го корпусу. Підрозділ вирушив на лінію фронту до Румунії, командир командували ним червоний комісар Федір Попов, який змінив Кропив'янського,.

Штаб-квартира 3-го корпусу розташовувалася в будівлі дворянського парламенту. Корпусом командував генерал-лейтенант Олександр Ерістов. Станом на 1917 рік цей підрозділ складався з 2-ї піхотної дивізії, 3-ї Кавказької козацької дивізії, артилерійської дивізії та саперного батальйону. Однак на початку 1918 року в корпусі було мало підрозділів, готових до бою.

Одним з найбільш боєздатних був 205-й мусульманський батальйон 3-го полку Шамакі. Вона складалася з 3 рот: 16 багнетів при 400 кулеметах. Бійці батальйону-етнічні казантатари і башкири. У той час були заарештовані співробітники поліції, в основному росіяни.

Батальйон очолював Раду солдатських депутатів-більшовиків. Але батальйонний Мулла садиков, який був противником більшовиків, мав великий вплив на солдатів.

2/28 мусульманський батальйон був розгромлений українським командиром Ігорем Комніном-Палеологом який виступив проти більшовиків на боці УНР [75.с.201].

Загальна чисельність більшовицьких військ у місті перевищувала 10 000 багнетів, але більшість підрозділів не були готові до бою.

Українізована 12-та дивізія Єрошевича, станом на середину 2-го, налічувала близько 1000 багнетів. Генерал провів часткову демобілізацію підрозділу, залишивши лише мотивованих солдатів.

На тлі загального розпорядку військ старої армії з'єднання Єрошевича відрізнялося високою дисципліною і вміло скоординованим забезпеченням солдатів обмундируванням і харчами.

Партизанський загін Кармелюка також був добре озброєний за рахунок роззброєних більшовицьких військ і відрізнявся високим моральним духом. На початку 2-го місяця в роті налічувалося 235 козаків (150 шабель і 85 багнетів). До кінця місяця чисельність підрозділу досягла 250 бійців [59.с.88].

На світанку 2/28 100-та дивізія Кармелюка на чолі з Олексієм Козловським зайняла Жванець. Бойовики оточили і роззброїли артилерійський підрозділ 12-го корпусу, що охороняв міст через річку Дністер.

Кармелюки зайняли всі річкові переправи і перервали телеграфний і Телефонний зв'язок з Кам'янець-Подільським.

Згідно з планом штабу Кармелюка, 40-та центурія під командуванням 2-ї центурії мала зайняти боржок і Жабинці, західні передмістя міста. У цей час 200 кавалеристів на чолі з Юром. Ківерчук здійснював глибокий рейд і мав обійти Кам'янець-Подільський з Північного Сходу через Острівчани, Цибулівку, Мукшу Китайгородську та Мукшу Боришковецьку.

В цей же час дивізія П.Єрошевича підійшла до Замкового мосту з боку Підзамчі. Поява українців стала несподіванкою для більшовиків. Міст був зайнятий заставами. За мостом, на високих стінах вірменської фортеці,

стояли більшовицькі кулемети і резервні підрозділи. Після короткого бою українці захопили пором і вторглися в місто [5.с.84].

Вранці, коли українські війська все ще наближалися до міста, 3-й мусульманський батальйон виступив проти більшовиків. Вистава була організована Українським диверсантом Ігорем Комніним-наслідним принцом, бароном фон дер Лонніцем.

Нащадки двох візантійських імперій у званні полковників Армії УНР брали участь у вуличних боях за Київ і на початку 2 травня були відправлені до Кам'янця-Подільського за наказом УНР.

Спільником Комніна- Палеолога був татарський лікар Борхан Какушкін, командир госпіталю 3-го батальйону. Він ховав Комніна Палеолога від більшовиків. На світанку 2/28 полковник дізнався про наближення української армії до міста. Разом з батальйонним муллою і кількома розорилися офіцерами він заарештував командира батальйону і захопив військовий склад.

Комнін-Палеолог очолив батальйон і повів 1-е підприємство в рейд на новий міст, що з'єднує передмістя з центром Кам'янець-Подільська. Б. інша рота під командуванням Какушкіна обійшла центр міста із Заходу і штурмувала прилеглу переправу Смотрич (польські ворота). Більшовики чинили запеклий опір, але під прикриттям кулеметного вогню обидва мости були взяті. У цих боях татари втратили 15 убитими і 29 пораненими.

Зайнявши 2 плацдарми із Заходу і Сходу, роти мусульманського батальйону почали здійснювати нальоти на Старе місто.

У той же час дивізія П.Єросевича наступала з боку моста замку у напрямку до центру. Бійці дивізії зайняли "цитадель" 3-го Кавказького корпусу, будівлю Подільської духовної семінарії[59.с.88].

До 11: 30 центр Кам'янця-Подільського був повністю очищений від більшовицької армії. Штаб-квартира татар розташовувалася в будівлі

Державної ради (Вірменська площа). У цих боях мусульманський батальйон вбив ще 16 бійців і поранив 7.

Водночас зі східних передмість прибули підрозділи кармелюківських хат на чолі з Юрою. Ківерчук здійснив наліт на залізничну станцію та прилеглу до неї військову базу. Там було зосереджено досить багато більшовицьких військ - до 2000 багнетів, але вони не змогли організувати належного опору. Напад на Кармелюка було підтримано українськими офіцерами з " більшовицької застави", засмученого поручиком хати Миколаєнко.

Ось як 1 з бійців Кармелюкской роти описав битву за станцію: почувши вибух, Комнін-Палеолог направив в район станції 2 взводу мусульманського батальйону [38.с.28].

Розгромлені більшовицькі війська відступили в напрямку Еренівки і Боришківців. Кармелюкі спробував атакувати колону, що прямувала до Сленівки, але потрапив під сильний кулеметний вогонь, зазнав втрат і був змушений відступити.

Тоді офіцери, які перейшли на бік українців, розгорнули зброю проти більшовиків і відкрили вогонь по відступаючим військам, що викликало паніку в їхніх лавах.

Більшовицька армія здавалася сотнями людей. До кінця дня число полонених досягло 8000. Всі вони були роззброєні і відпущені пішки додому.

Ще до полудня до звільненого міста прибув Державний комісар УНР Степура. Того ж дня перші підрозділи австро-Угорської армії підійшли до Кам'янця-Подільського.

Наступного дня українська армія продовжила зачистку міста та його околиць від більшовицьких військ, які не встигли відступити. Тим часом кавалерія з хати Кармелюка вистежила розбиті більшовицькі війська, що

відступали до Просклова. У перший день 3-го місяця під Дунаївцями стався бій, в якому був поранений командир хати Юрій Ківерчук [63.с.38].

Крах Кам'янець-Подільського та роззброєння великих більшовицьких угруповань на Поділлі мали катастрофічні наслідки для більшовицької оборони на Поділлі. Дорога на південь Подільської області була відкрита для Австро-Угорської армії. Вже на 3/3 вони підійшли до Балти.

Мусульманський батальйон був реорганізований в "ще один Кам'янець-Подільський мусульманський табір". Протягом наступних кількох місяців підрозділ захищав урядові установи в місті.

Звістка про прихід австро-угорської армії була сприйнята спокійно. Писарі написали відозву із закликом стати на захист.

Відділ очолив С. Ільницький, а його заступником був І. Криворучко. Кожен вояк добре знав свою позицію.

. Дві дивізії становили одну дисципліновану армію, на озброєнні якої було до 1000 багнетів, 12 артилерійських гармат і шість кулеметів.

Коли стало відомо, що австрійці залишили Янпіль і рухаються в напрямку Кетроса, війська були зібрані в узгодженому місці, звідки солдати повинні були розійтися і зайняти позиції.

Однак Семен Ільницький не знав, що легітимний український уряд у Києві уклав мир з Німеччиною та Австрією.

мир з Німеччиною та Австрією і запросив їх до співпраці у війні проти московитів. Це повідомлення розчарувало козаків.

Полковник наказав продати всю зброю, але його заступник, Іван Криворучко, не погодився і заявив, що використає власні війська проти австрійської армії. Спроби переконати Кривочка не увінчалися успіхом, і його війська зайняли позицію в Качуківці ще до полудня.

Це тривало близько півгодини, після чого ми почули жахливий звук артилерії.

. Австрійська артилерія відкрила вогонь по Качуківці, завдавши шкоди будинкам місцевих жителів, будинки горіли і випускали чорний дим [61.с.57].

Пізніше очевидці розповідали подробиці бою. "Австрійське військо, силою одного полку, йшло кількома колонами з Ямполя на Вільшанку. Всі чотири кулемети.

В результаті австрійські солдати посипалися, як качани капусти. Жителі Ямполя розбіглися хто куди. Село було майже повністю спалене, загинуло ще багато селян. Після цього ніхто з мешканців Качківки не вступив до лав кривольчанського загону. Однак їхня радість незабаром змінилася розчаруванням у гетьмані Скоропадському та його методах правління. Він створив кримінальний відділ і регулярно грабував та знущався над населенням.

Ситуація погіршилася до крайнього ступеня і виникло багато банд.

Австрія зберігала нейтралітет, і тягар оборони ліг на плечі сил самооборони. Сили самооборони очолили царські сотники Іван Кетрос та Семен Ільницький. В результаті таємної наради було вирішено відновити збройний загін у складі 400 піхотинців і одного вершника.

До його складу входило близько 30 кавалеристів і близько 60 піших воїнів.

Загалом до кінних сотень належало близько 300 козаків, які мали на озброєнні вісім одиниць максимального озброєння та численні ручні гранати. Військовий вишкіл розпочався знову.

Навчання проходили за межами Ямполя долина, за чотири-п'ять кілометрів від Кетроса. Там відбулися збройні сутички з кацапськими

окупантами, які при ближчому розгляді виявилися членами банди Кривоноса. Після втечі з Качівки та боротьби з австрійською армією вони організували власну банду, що складалася з молдаван та москалів.

Відтоді козаки Марківської сотні завербували його до свого загону разом із Семеном Ільницьким та Іваном Кетросом [28.с.174].

Розглядаючи події кінця листопада 1918 року, слід зазначити, що саме на Поділлі розпочався процес розпаду Української Держави П. Скоропадського. Дезертирство генерала П. Єлошевича, командира 2-го Подільського корпусу, призвело до швидкого і безкровного переходу влади до Директорії УНР; згідно з дослідженнями К. Завальнюка, Вінниці та її околиці стали першим регіоном в Україні, звільненим від гетьманського режиму.

За повідомленням газети "Республіканські вісті", лише 27 листопада війська Директорії підійшли до Літина з боку Вінниці і зайняли його без особливого опору. Командувачем цієї армії був Я. Гальчевський.

У своїх спогадах Гальчевський стверджував від імені керівництва УНС, що він відповідав за підготовку повстання в чотирьох повітах Подільської губернії: Літинському, Віницькому, Рехтівському та Кам'янець-Подільському. "У державному перевороті Директорії я відіграв непомітну, але важливу роль на Поділлі.

Після захоплення Вінниці в листопаді 1918 року я очолив летючий загін, щоб зачистити північне Поділля і встановити владу Директорії. Я отаборився в містечку Літин, де сформував Літинський загін. Цей загін увійшов до складу Вінницького Українського легіону II, мобілізованого і відправленого на фронт під Київ з 15 000 багнетів, а мій заступник командира, Шепер Яків, і кілька сотень бійців залишилися в Літині, і за наказом адмірала II Колодія добірні козаки (піхота, кіннота, тригарматні гармати) були відправлені до Гісінклена Волинця Волинець.

Після звільнення Літинщини від гетьманців та більшовиків, командування УНР встановило владу на Літинщині[42.с.172].

Загалом 1917-1918 рік був дуже важливим періодом існування армії УНР та боїв за міста Поділля що дали змогу сформувати зброєні сили для ведення боїв в наступні два роки війни. Успіх українських військ визначив правильний вибір напрямку головного удару та моменту переходу військ у контрнаступ, майстерне створення ударних угруповань для наступу, скритність підготовки операції, умілі дії військ у ході наступу, чітка взаємодія між фронтами та арміями, швидке створення внутрішнього та зовнішнього фронтів оточення з одночасним розвитком наступу по всіх фронтах.

Розділ III: Активна збройна боротьба за міські населенні пункти Поділля між дієвою армією УНР: червоно/ білогрвардійськими арміями в 1919 р.

Ситуація наприкінці 1918 та на початку 1919 року була складною. Волочиськ був зайнятий 2-ю Українською радянською дивізією 12 квітня 1919 року. 12 квітня 1919 року Волочиськ зайняли частини 2-ї Української радянської дивізії. Дванадцять повстанських полків були сформовані волочиськими та маначинськими повстанцями.

Волочиський радянський полк в якому у формуванні активну участь брали пробільшовицьки налаштовані селяни.

У 1919-1920 роках полк вів успішні бойові дії проти військ УНР в околицях Волочиська. У 1920 році проти військ УНР також здійснювалися диверсії на комунікаціях і засобах зв'язку.

Про чисельність і розгалуженість радянофільського підпілля свідчить переданий Міністерству закордонних справ список нелегальних осередків 12-ї армії Кам'янець-Подільської окружної організації (50-70 осіб); Проскурівської (15 осіб);

Український військовий діяч часів УНР Капустянський зазначав, що в результаті відходу української армії до Галичини в середині 1919 року "2-га дивізія з'єдналася з частинами Лайєра під Волочиськом".

2-га дивізія з'єдналася під Волочиськом з частинами Лайєра, які мали на Галицькому фронті дві легкі батареї та одну гаубицю.

Загалом в армії залишилося 120 гармат, все мільярдне військово майно, яке ми з великими труднощами змогли повернути на базу в Бродах [46.с.85].

Тернопільський Волочиськ був зайнятий польськими військами". Далі журналіст описує більшовицькі війська на іншому березі річки Зубрух.

"Найпотужнішою більшовицькою частиною в Україні була Таращанська дивізія.

Ця дивізія в основному тиснула наддніпрянські сили на протилежному березі Тубруча.

Операція з прориву більшовицького фронту була спланована та успішна.

2-3 червня, в напрямку Тернопіль-Волочиськ.

Ворог знаходиться на відстані 18 миль на захід і 6-8 миль на схід.

100 колишніх урядовців та діючих військових командного складу збудували імпровізовану оборонну стіну проти поляків та місцевих більшовиків.

Перед урядом і командуванням постала наступна дилема.

Якщо вони не займуть Волочиськ 3-го числа, його можуть захопити поляки та більшовики.

Генерал Капущанський заявив, що більшовицька кавалерія перерізала залізницю в районі Чорного Острова.

У цей критичний момент полковник Мешковський згуртував усіх поляків.

Кіннота Червоної армії була відкинута сильним контрнаступом, Чорний Острів був звільнений і дорога на Волочиськ була забезпечена. "Між двома ворожими арміями були рідкісні в історії випадки, коли артилерійські стріли з одного боку і стільці з іншого, з боку армійського командування та уряду.

(Проте вже 3 червня Запорізька 6-та дивізія після запеклого бою захопила Чорний Острів, що значно полегшило наступ Запорізької дивізії.

Червона армія не чинила особливого опору, побоюючись появи наших військ за залізницею [29.с.91].

До 14 травня більшовики відняли в УНР всю територію сучасної Хмельницької області. Поповнивши розгромлену армію за рахунок Галицької армії, армія Петрюри створила з них кілька бойових груп і продовжила наступ на початку травня, прорвавши фронт 6-ї армії в напрямку Проскурова, а 12-а. після запеклого бою військами залишили Волочиськ, Кам'янець-Подільський, Старокостянтинів червня 5 і Проскурів 6 червня.

Саме під час визвольної боротьби 1917-1921 років одна з найуспішніших військових операцій Армії УНР отримала назву "Проскурівська операція" або "Проскурівський прорив"[39.с.112].

Група Шаповала була реорганізована в 16-й піхотний загін (бригаду) Галицької Армії. Але перший бойовий досвід цього підрозділу провалився. Вишневецький згадує у своїх мемуарах, що під час погано спланованого наступу на Кам'янець-Подільський наприкінці 1919-5 років загинуло багато солдатів, і особливо постраждав Блакитний артилерійський полк. За таких обставин полковник М.Шаповал був відсторонений від керівництва, а на його місце був призначений підполковник Удвиченко колишній російський офіцер з досвідом Першої світової війни, який раніше обіймав посаду начальника штабу Армії.

Він командував 1-ю Українською дивізією. Щорсу було доручено ліквідувати прорив. Так почалася Проскурівська операція - найбільша за весь час битви в Україні в 1919 році [39.с.128].

Операція почалася в 1919 1 червня українська армія провела потужний генеральний наступ, в результаті якого за кілька днів вдалося розгромити більшовицьку армію і закріпитися на Поділлі. Основний удар було завдано в напрямку Проскурова силами Запорізького угруповання.

Січові стрільці та Волинська група прикривали цей удар з північного боку району Ямпіль–Теофіполь. Група полковника Удовиченка перейшла в наступ на південно-Кам'янецькому напрямку.

Вже в 1919 році 3 червня Армія УНР звільнила Волочиськ, Чорний острів і Кам'янець-Подільський. 1 - й Гуцульський полк морської піхоти, Ярмолинці. Проскурів був звільнений 6 червня. Запорізька група військ УНР, очолювана корпусним отаманом Володимиром Сарським, отримала Проскурів, вибивши звідти "інтернаціональні" війська Московської більшовицької армії, що склалися в основному з чехів.

У 1919 році дані зєднання вважалися одними з кращих військових організацій Збройних сил Народної Республіки Україна. Проскурів був звільнений після бою, який тривав з 5 до 8 години ранку. Солдати захопили в Проскурові 30 гармат, десятки зенітних установок, 700 возів, багато вогнепальної зброї.

Це було найслабше місце, підкинуте червоними для атаки правого флангу противника, який базувався в місті Оринін. Олександр Удовиченко знав, ґрунтуючись на донесеннях розвідки, що Червона Армія хотіла завдати головного удару з села Кудринці, в напрямку Слобідки-Рихтівської, і далі на село Довжок. Мабуть, червоне командування дійшло такого висновку, бо цей напрямок був найкоротшою лінією (шосе), що вела до Кам'янця-Подільського.

У ніч на 1919 рік з 5.30 до 31-го 16-й загін зосередився в селі Гуков на шосе, що веде до міста Оринін. У ніч з 5/31 на 6/1, в 1 годину, пішим ходом в 5/31 2-й загін, перейменований у 2-у піхотну дивізію, відходить строєм в напрямку Ориніна. авангард 1-го полку блакитної дивізії під командуванням полковника Вишневського отримав завдання взяти Оринін, вийти на поле бою Рихтецького угруповання військ противника, розгромити їх і зайняти Кам'янець-Подільський [59.с.88].

У 1919 році, 1 червня, о першій годині ночі 1-й полк блакитної дивізії виступив передовою охороною до міста Ориніна. Через 30 хвилин основні сили загону продовжили рух. Близько 4 ранку 1-й полк блакитної дивізії досяг цілей не зустрівши ворога. Вперед була вислана розвідка, і полк після короткого відпочинку рушив вперед. Слідом за синім, позиція була охоплена основними силами відділення.

У селі Юридика 1-й полк блакитної дивізії напав на противника, нейтралізувавши його і відійшовши. В результаті першої маленької перемоги було захоплено віз з декількома кулеметами.

У місті Оринін і в селі Юридика сині, які були охороною більшовиків, раптово перейшли на бік червоних, захопили їх в полон і розставили охорону по всьому місту, за наказом полковника Вишневського Телефонний зв'язок з Кам'янець-Подільським навмисно не підтримувалася а залишався пошкоджений. Більшовики запитали про ситуацію в місті по телефону, але Брюс відповів, що українців поки не видно [59.с.88].

Близько 7 ранку, насупного дня, весь загін був зосереджений у місті Оринін. Незабаром стало відомо, що за допомогою телефону, де завжди чергував український старшина, червоні заїхали в несподіваному нападі в Слобідку Ріктивську, і незабаром Оринін. Оринін, зайнятий українцями, передавав неправдиву інформацію ворогові: "ми спокійні.

Люди кажуть, що величезна сила гайдамаків рушила в напрямку Кудринців". Ці неправдиві чутки були розтиражовані в штабі червоних в Слобідці Рихтецькі. Українці не тільки чули розмови більшовиків, а й іноді запитували себе про ситуацію.

Червоні не здогадувалися, що в Ориніні були українці, тому командир 16-го загону розповів, що на наступний ранок вони атакували Кам'янець-Подільський свіжими силами 6-1 весь день сотня командирів показувала

атаку, тримаючи противника в напрузі, що дозволило основним силам загону пробратися бажаний відпочинок.

2 червня о 4 годині ранку синій полк і ще одна рота здійснили атаку на козацький хутір. Батарея вирушила на місце, а штаб загону зупинився на зазначеній позиції. Близько 7 години ранку бійці загону зупинилися в долині на відстані 125,0 км на північ на рубежах 1 км.з боку Слобідки-Рихтівської знову почулися гарматні постріли [19.с.132].

Синій полк і ще одна батарея спільно рушили в атаку на Козачий хутір.

Тим часом штаб артилерії та загін просунулися вперед і пройшли без пострілу. Незабаром у напрямку села Довжок по позиціях української артилерії було відкрито шквальний артилерійський вогонь.

Полковник Чижевський відкрив вогонь у відповідь уздовж шосе поблизу села Довжок, де стояли більшовицькі батареї. Почався перехресний артилерійський вогонь. Але незабаром стало ясно, що вогонь більшовицької артилерії був більш щільним. Українці втратили 1 гармату і зазнали втрат у травмованому гармаші. Поранені артилеристи перебували в полі обстрілу, і винести їх з поля бою було неможливо. Раптово червоні перенесли вогонь на висоту 139,9, де знаходився штаб загону. 1.

Одна з перших гранат розбила телефон і поранила оператора. За кілька хвилин впало понад 50 гранат, але штаб був врятований тим фактом, що земля була сирою і багато гранат були закопані в землю, не вибухнувши, і незабаром обстріл раптово припинився.

Надходили повідомлення про те, що синій полк і ще одна рота взяли підступи. Після короткої перестрілки всі червоноамійці, які охороняли себе на фермі, були знищені. Інше з'єднання та Брюс продовжили свій наступ у селі Довжок; невідомий підрозділ червоних був виявлений у селі Кадіївці.

Штаб загону виїхав на позицію. Чорноморський полк передислокувався на неї, щоб забезпечити праве крило відділення. 1 загін чорноморців, за

наказом, вирушив захоплювати село Кадіївці. Але ворогів в селі не було, і хатинка повернулася на КОЗАЧИЙ ХУТІР його полку [64.с.88].

2.06.16 Українська піхота зайняла села Довжок і Підзамче після артилерійських боїв. Більшовицька артилерія відступила до Кам'янця-Подільського.

Протягом 3 червня ворога не було виявлено про те, але на другий день, 4 червня, наша розвідка виявила його на лінії с. Колобаївці - с. Гуменці, і командування УНР вирішило скористатися неспроможністю ворога постачати військам те, чого їм бракувало, головним чином білизну, одяг та взуття. Крім того, необхідно було дати своїм солдатам можливість привести себе до ладу перед новим боєм [1.с.110].

Піхота 16-го загону була обстріляна ворожими знаряддями на станції Кам'янець-Подільський. Українська артилерія була змушена припинити вогонь по більшовиках.

Як тільки вогонь більшовицької артилерії стих, українці зазнали артилерійського обстрілу шосе Кам'янець-Дунаївці, яке було шляхом відступу противника. Рихтецьке угруповання червоних безладно відступало на південь, в район міста Жванець, а звідти вздовж річки Дністер.

Сотня набрана з повітових частин зайняли Слобідку-Рихтівську і виконали свої завдання. 18-го, близько 1 години дня, на всьому фронті встановився мир. Битва за Кам'янець-Подільський закінчилася перемогою українців. Місто чекало прибуття уряду УНР.

5 червня червоні армії перейшли в сильний контрнаступ. Армія УНР відбила всі атаки ворога, але почала даватися взнаки серйозна нестача боєприпасів.

Командири міст, сотники Гончаренка, командири районів, сотники Січінського та всі органи влади кинулися збирати боєприпаси, але нам пощастило зібрати лише близько 1000 набоїв, що становило весь запас.

У цих важких умовах дивізія змушена була вести боротьбу і водночас організовувати конвої, організовувати команди зв'язку, добувати телефони та електричні кабелі і багато інших речей, необхідних армії, а також у великому поспіху їх ремонтувати. На станції Кам'янець-Подільський з уламків був швидко збудований бронепоезд, командиром якого став Годилю-Годолевський [21.с.47].

Червона армія пішла в наступ усіма силами. Бої розгорілися на всіх фронтах, але більшовики наносили удари переважно вздовж дороги Шатава-Кам'янець.

Чорноморський полк, який обороняв цю ділянку, відбив агресивний наступ ворога і перейшов у власну контратаку, але тиск переважаючих сил Червоної армії змусив його відступити на свої основні позиції. Дуже добре в тих боях показала себе артилерія, як з одного так і з іншого боку.

Того дня тільки УНР випустили 500 звичайних і шрапнеліх снарядів. Становище УНР стало настільки важким, що командування було змушене викликати на фронт нові підрозділи з резерву. Ці підрозділи, які брали участь у бою, показали себе найкраще. Активна і бурхлива стрілянина на фронті викликала напругу в Кам'янці.

В цей час для Чорноморського полку було великою не безпекою перебування в більшовицькій армії бронепоезда. Сотник Годилю-Годолевський разом з кількома козаками вирішив захопити цей броньовик. Його солдати сховалися в лісі біля села Гуменці і атакували бронепоезд із кулеметів і гранат, коли той проїжджав мимо. 4 червня бої тривали цілий день, доводячи, що Червона армія, посилена резервами, оговталася від поразки і знову здатна до агресивних дій [1.с.115].

Вранці 14 червня було відновлено наступ II стрілецької дивізії з метою зайняти містечко Нова Ушиця. Противник зупинився в селі Іванківці, де

готувався до оборони. Розвідка донесла, що до села прибула нова ворожа сила піхоти і кінноти.

Рівнина попереду і замасковані позиції ворога позаду не сприяли нашому просуванню. За два кілометри перед Новою Ушицею патруль 9-го полку потрапив під рушничний вогонь, а незабаром вся колона Стрілецького полку опинилася під сильним артилерійським обстрілом. 9-й полк розгорнувся і повів широку атакуючу колону праворуч від шосе. У міру наближення стрільців до позицій Червоної Армії бій ставав все гарячішим і гарячішим, наші і ворожі гармати звучали жваво і бурхливо [6.с.25].

Наступ 9-го полку був блискучим, але не менш блискучою була його оборона. Ворог тримався міцно і навіть маневрував, щоб заблокувати наш наступ. Ворожа піхота розпочала контратаку на правому фланзі 9-го полку, але 8-й Чорноморський полк швидко ліквідував цю спробу червоноармійців. Невелика група червоноармійської кінноти вийшла з села Янівка і загрожувала лівому флангу 9-го полку. За наказом сотня Лубенського полку рушила в цьому напрямку.

Під час руху дивізії раптово з'явилася бронетехніка, і солдати були схвильовані цим видовищем. За пізнішими свідченнями військовополонених, поява цих бронемашин на передовій викликала великий переполох у ворожих лавах. Проте доля бронетранспортерів викликала побоювання, оскільки їхні двигуни були в непевному стані, і застави могли опинитися в скрутному становищі.

Виявивши червоні гармати в яру за містечком Нова Ушиця, українці відкрили вогонь з наших гаубиць. Ворожі гармати поступово зменшили вогонь і незабаром його артилерія замовкла.

Було зрозуміло, що ворог готується до відступу. Піхота з 9-го полку наблизилася до ворожих позицій і почала атакувати. За ними пішов бронетранспортер "Отаман Петлюра" і рушив у напрямку Нової Ушиці. Вони

пройшли через місто і спустилися в яр, але не змогли виїхати з яру, оскільки їхні двигуни забастували, тому броневики залишилися там, поки піхота не відійшла. 14 червня вдень 3-я дивізія зайняла місто Нова Ушиця [23.с.75].

Бої в містечках Шаргород висували наступним завданням 3-ї дивізії було зайняти залізничний вузол Жмелінка-Одеса. Це допомогло б 2-й дивізії захопити залізничний вузол Жмеринка, важливу стратегічну базу, оскільки блокування залізничного сполучення між двома залізничними вузлами відрізало б зв'язок між Одеським та Жмеринським угрупованнями Червоної Армії, значно ускладнило б становище оборонних позицій Червоної Армії в районі Жмеринки.

Перед 3-ю дивізією ворог відступав у двох напрямках - Шаргород і Стара, Нова Млафа. 29 червня 1919 року частини нашої дивізії отримали наступні завдання:

1. 7-й Синій полк (полк Вишневецького): зайняти село Долгівці з метою захисту дивізії від несподіваного нападу ворога з боку Юмелінки.

2. 8-му Чорноморському полку (полк Царенка): зайняти село Івашківці для наступу на Шаргород.

3. 9-й стрілецький полк (полк Шандрука): відходить до села Обухів як резерв для дивізії. Полк готується до маршу на Могилів [36.с.84].

Полк мав пройти близько 20 км, щоб виконати своє завдання. До села Долгівці Синій полк дійшов майже без перешкод, але перед самим селом потрапив під ворожий обстріл.

Не зупиняючи полк, командування полком прийняв командир полку Вшишнівський; Вшишнівський розгорнув полк і атакував червоноармійців. Після нетривалого опору ворог поспішно відступив. Синій полк отримав у селі заслужений відпочинок та обід. Чорноморський полк без перешкод зайняв село Івашківці і вислав передову охорону до села Калинівка, яке було

зайняте Червоною Армією. Стрілецький полк підірвав колії біля станції Митки, куди наближався ворожий бронепоезд, і рушив далі до села Обухово.

Незважаючи на всі зусилля, 3-й дивізії не вдалося встановити контакт з 2-ю дивізією. Прямого зв'язку між двома дивізіями не було, і кожна з них була ізольована.

Розрив між двома дивізіями був ахіллесовою п'ятою обох дивізій і загрожував проникненню ворога в тил. Тож зрозуміло, що брак інформації про становище сусідніх дивізій зв'язував нашу ініціативу і, звичайно, наші рішення. Я міг приймати рішення тільки на основі власних спостережень і віри в силу і витривалість ввірених мені військ [53.с.84].

Після захоплення села Калинівка 8-й Чорноморський полк продовжив наступ на місто Шаргород. Вибивши ворога з села Міліївка, і після артилерійської підготовки, вони атакували східну околицю Шаргорода і зайняли його після запеклих боїв з обох сторін.

Під час бою червоноармійці ховалися за будинками або всередині них і вели вогонь звідти, а єврейська молодь охоче їм допомагала. До вечора 8-й полк просунувся до річки Мурашка, яка перетинала місто Мрафа, але не зміг просунутися далі, оскільки ворожа піхота з трьома батареями закріпилася на іншому березі річки. Протягом ночі Чорноморський флот не рухався. Ніч пройшла спокійно. Обидві сторони провели ніч у своїх бункерах.

Наступного дня події на лінії фронту 3-ї дивізії були такими:

7-й Синій полк залишився в селі Носиківка і мав перевірити ситуацію в напрямку Юмелінки на лівому фланзі, оскільки зв'язок з 2-ю дивізією все ще не був встановлений.

Протягом дня 8-й Чорноморський полк намагався витіснити противника з позицій вздовж річки Мурашка, але всі спроби були відбиті червоноармійцями. Бої були затяжними і вкрай важкими. З обох сторін активно діяла артилерія. Гаубиці були відправлені до 8-го полку для

посилення Чорноморського флоту. Дійсно, оскільки бої велися в містах, мешканці та будівлі яких страждали від артилерійського вогню, як українці, так і євреї, але єврейський журналіст Череквер у своїй книзі "Українські погроми" неправдиво звинуватив шахродські погроми в тому, що вони були спричинені українськими військами. Цей наклеп був використаний у судовому процесі над вбивцями Симона Петлюри, про що вже згадувалося [23.с.75].

Вбивця Симона Петлюри Шварцвальд та його захисник, єврейський адвокат і комуніст Торрес, євреї, як правило, застосовують подвійну мірку: для себе і для українців. Вони спокійно переходять до порядку денного про страждання українського населення від війни, про знищення мільйонів людей штучним голодом, про вигнання і знищення в концтаборах, про знущання і розстріли в підвалах ЧК чекістами-євреями, про те, що Червоною армією командував єврей Троцький-Бронштейн, про те, що українці єврейські комуністичні комісари, які їх гнобили, єврейська військова організація в лавах Червоної армії, єврейська "п'ята колона" в Україні, активне традиційне москвофільство євреїв, які були громадянами України, і т. д., але як тільки під час війни євреїв обстрілювали, здійснювався всесвітній галас: "Петлюра - це погромники", " Петлюра - погромник, українська армія - погромник, всі українці - погромники"... У Чаргороді не було жодних погромів чи насильства. Навпаки, Чорноморський флот вивозив на підводах українців і євреїв з обстрілюваного району і рятував євреїв, а не погроми.

9-й стрілецький полк отримав наказ зайняти містечко Лужнець. Після короткого бою полк атакував ворога, вибив його з міста і зайняв його. У цьому бою особливо відзначився курінь "Буковина", який першим вдерся до міста Лужнець. У цьому бою відзначився сотник Кулена Сото. Штаб дивізії знаходився в селі Гренівка. Лінія фронту дивізії простяглася на 30 кілометрів; вранці 1 липня полки 3-ї дивізії отримали наступний наказ [63.с.94].

1. 7-й полк у блакитному мав підтримувати 8-й полк на Чорному морі в оволодінні містом Шаргород диверсійними операціями та вогнем противника з тилу; 2. 7-й полк у блакитному мав підтримувати 8-й полк на Чорному морі в оволодінні містом Шаргород диверсійними операціями та вогнем противника з тилу. Після зайняття Шаргорода Чорноморською дивізією, Блакитна дивізія мала наступати на міста Нова і Стара Мурафа і зайняти їх, по можливості, в той же день. Завдання, яке було поставлене перед Синім 7-м полком, було важким для виконання. Міста Стара Мрафа і Нова Мрафа разом з прилеглими до них селами простягалися на сім кілометрів, до того ж позиції Червоної Армії були заздалегідь підготовлені до оборони. Червона армія була добряче розхитана і дезорганізована. На нашу користь, незважаючи на втому від безперервних боїв і різні технічні недоліки, бойовий дух вояків дивізії був високим. Тому я вважав, що Синій полк був полком.

Вишнівський, його полкові командири та козаки, спираючись на свій бойовий досвід, якнайкраще виконують поставлені перед ними завдання.

2. 8-й Чорноморський полк займе місто Шаргород. Цей полк має розпочати рішучий наступ у зв'язку з цією акцією. Вуншневський полк.

3. 9-й Стрілецький полк повинен залишитися в Лютинцях і організуватись для наступу в напрямку Могилева.

1 липня бій розгортався наступним чином:

Синій 7-й полк без бою захопив Козлівку і перервав дороги Шаргород - Південна і Північна Мрафа. Сині батареї зайняли позиції біля шосе і почали обстрілювати тили червоноармійців, що захищали Шаргород з 8-го Чорноморського полку. Червоноармійці запанікували. У цей час Чорноморський флот розпочав вирішальну атаку на Шаргород.

Ворог почав безладний відступ. Ті, хто намагався прорватися до Мрафи, зіткнулися з синіми і почали тікати назад, ще більше посилюючи

паніку. Проте, незважаючи на стан захисників, частина військ чорних спробувала контратакувати. Розгромивши їх, Чорноморський полк захопив містечко Шаргород і взяв полонених, зброю та дві польові гармати. Єдиним напрямком відступу для ворога був Юлун-Рахни, і він поспішно відступив у цьому напрямку. Під Мрафою червоноармійці дізналися про свою поразку і нашу окупацію Шаргорода.

Це деморалізувало червоноармійців, які мали захищати Мрафу, і коли полк Сухого, за наказом, атакував місто, він зустрів лише незначний опір. Коли Синій полк зайняв містечка Стара і Нова Мрафа, була вже темна ніч. Чергове завдання командира 3-ї дивізії було успішно виконане його військами [20.с.83].

Більшовики направили головний контрудар на шосе Шатава-Кам'янець. Чорноморський полк, що обороняв цю ділянку фронту, відбив атаки кількох ворогів і сам був переведений в атаку, але під натиском чудових сил противника повернувся на головну позицію. Як українська, так і більшовицька артилерія активно проявили себе в бою. Тільки солдати Армії УНР використовували до 6-5 гранат а в день з 500. Сотня сотника Анара звернулася за допомогою до 2-ї дивізії, яка добре зарекомендувала себе в бою і значно полегшила ситуацію для українців.

Більшовики успішно використовували проти Чорноморського полку 2-ї дивізії Армії УНР автотранспортник, які воювали на частині фронту. Сотник Годилю-Годлевський організував засідку в лісі поблизу села Гуменці. В результаті успішної атаки автопанцирник був знищений кулеметним вогнем і гранатами разом зі своїм штабом.

Загальна обстановка на фронті складалася таким чином, що ініціатива перейшла в руки більшовиків. За цих обставин полковник Олександр Удвіченко, командир 2-ї дивізії Армії УНР, вирішив продовжити наступ. Битва тривала до 6 червня по 7 липня 2-а дивізія відбила атаку більшовиків і зробила активну контратаку, яка принесла взяття Шатави.

Згідно зі звітом полковника Удовиченка від 7 липня 1919-років, в ході цього бою противник втратив до 50 осіб; 2 гармати і 5 кулеметів були захоплені українською армією. Кам'янець-Подільська операція стала першою перемогою боєздатної армії УНР. У цих боях розкрився талант генерала начальника дивізії Олександра Удовиченка, який "попередив концентрацію і виміри противника своєю рішучою атакою ". як згадував командир 3-ї стрілецької бригади полковник [63.с.184].

Г. Чижевський, в розпал бою"... У найвідповідальніший момент, коли противник був притиснутий сильніше, з'явився польовий штаб з полковником Удовиченко на чолі, а сам він лише тихо підбадьорював вояків.

Того ж дня січові стрільці вибили солдатів Червоної Армії зі Старокостянтинова. В середині 6-го Запорізьке відділення звільнило Деражню і нову Ушицю. Такий успіх дозволив Директорії та уряду УНР надовго закріпитися в Кам'янці-Подільському.

6-а дивізія хоробро атакувала Проскурів і захопила його після жаркого бою. Більшовики наполегливо оборонялися, а великі підтримували їх нашою артилерією і 3 бронепоездами, які стійко билися.

Важливість і енергія 6-го відділу, а також загроза Проскурову з боку 8-го відділу вирішили справу. У руках українців опинилась велика здобич. Більшовики відступають до Жмеринки. Бронепоезд слідував за ними до станції Деражня. Таким чином, три місячні маневри дали позитивні результати. Більшовики зазнали поразки по всьому фронту і були відтіснені на схід. Ми захопили 30 гармат, десятки автомобільних сидінь, 700 фургонів, багато пароплавів і запас вогнепальної зброї.

Міста Ярмолинці та Кам'янець-Подільський також отримали простір і важливий центр, якого ми потребували. Наразі вже стало можливим розпочати евакуацію залишків державних установ та наших резервів з Галичини до Кам'янця через Проскурів [28.с.206].

Потім дорога пролягала вздовж залізниці Старокостянтинів-Красилів-Проскурів. На схід і захід від цієї залізниці билася бригада Богуна, а вздовж колишнього кордону з Австрією - Таращанська. Отже, 6/12 6-й стрілецький полк прорвав фронт Січових Стрільців, поблизу села Курчина, підійшов до Красилова. 6/14 вони прорвали фронт в селах Річка Случ, Слобідки і Чернелівка поблизу Красилова і закріпилися на північному березі, 6/16 3-й Богунський полк зайняли місто Старокостянтинів, а на наступний день радянська армія зайняла Деражню.

Таращанська бригада атакувала в районі Басалія-Купель і відкинула їх назад на Чорний Острів. Наступного дня таращани перекрили залізницю Волочиськ-Проскурів в районі станції Війтівці і наближалися до Проскурова. Починаючи з 7/1, Щорсівське відділення безповоротно взяло ініціативу в свої руки. Бригада Богуна рухається по шосе зі Старокостянтинова на Проскурів і з Красилова на Миколаїв, обходячи Проскурів з північного заходу і відкидаючи ворогів за річку Бужок.

Наступного дня Богунська і Таращанська бригади продовжували тиснути противника і успішно завершили проскурівську операцію, звільнивши Проскурів після жорстокого бою.

Під час боїв у Мінківцях та Новій Ушиці Запорізький загін та Буковинський курінь побачили перших вояків у складі 9-го стрілецького полку. Після цих боїв була сформлена бойова готовність 3-ї дивізії.

Настрій червоноармійців був сильно зіпсований. Так звані Базалавські полки збиралися воювати з румунами за визволення Базалавії, але більшовики змусили їх воювати з українцями.

Бій закінчився відступом Червоної армії. Виснаженому 9-му полку було наказано залишитися на східній околиці Крилівки Млован, а 7-му Синьому полку - переслідувати ворога в напрямку станції Кочужани. У цей

час, під тиском переважаючих польських сил, Галицька армія відступила до річки Збруч [45.с.173].

Для підтримання зброєних сил УНР на Поділля прибула Українська Галицька армія за підрахунками В. Гордієнка, на Поділля прибуло 49 800 офіцерів і стрільців на Поділля прибуло 49 800 офіцерів і стрільців, озброєних 603 кулеметами та 187 артилерійськими знаряддями.

Щоб зупинити наступ української армії, який тривав з 6 липня червоні зосередили великі сили в районі Проскурова і продовжували наступати. "Щоб ліквідувати 6-місячний наступ з Галичини, - згадував у своїй замітці про громадянську війну командувач Українським фронтом в.Антонов-Овсієнко, - проти фронту Петрюри були швидко перекинуті резервні війська, такі як мадярський полк спеціального призначення з Києва, інтернаціональний полк з Вінниці".

За словами очевидців, найжорстокіша битва з червоними відбулася за станцію Вапнярка наприкінці 1919 років, її стратегічне значення добре розуміли обидві сторони. Під час захоплення цього важливого залізничного вузла 8-й Чорноморський полк відзначився і знищив 23 старшини і до 150 козаків, включаючи командира полковника Оселецького.

Битва в червні а саме 26-27 за Вапнярку була найбільш напруженою та найжорстокішою в історії України. Українським солдатам, яким не вистачало боєприпасів, доводилося багато разів сходитися в штикових атаках з противником. Про запеклий характер битви красномовно свідчить той факт, що сама Вапнярка і прилеглі станції кілька разів переходили з рук в руки[59.с.88].

В операції" біля Вапнярки " українські артилеристи особливо проявили себе. Особливо прославилася І 3-тя артилерійська бригада, яка сміливо вступила в нерівний поєдинок з артилерією червоного бронепоезда і здобула звідти перемогу. Це була служба легендарного сотника Шура-Бури.

Під час бою за Вапнярку особовий склад відділу знищив "11 000 одиниць противника", в тому числі знаменитий полк на чолі з відомим одеським бандитом Япончиком, мобілізованим більшовиками.

А. Вишневський у своїй статті "Вапнярка" стверджував, що дивізія вперше була неофіційно і офіційно названа "залізною" через витривалість, виявлену українськими солдатами під час операції "Вапнярка".

Полковник Василь Тютюнник, начальник штабу діючої армії УНР, написав у своїй вітальній телеграмі, що 3-й дивізії було присвоєно назву "залізна" через її високу боєздатність і витривалість, а також через її надзвичайне лицарство [34.с.138].

3-й залізний сектор стане "надійним" елітним військовим формуванням епохи директорії Народної Республіки Україна. Про це наочно свідчить той факт, що Олександр Петрюра, брат головного отамана, служив командиром полку.

Але перемога дісталася занадто дорогою ціною. Директорія зазнала значних втрат (до 40% свого складу) і вичерпав усі свої резерви. Серед його командирів були величезні втрати (наприклад, Царенко був убитий, о.Вишневський і б. Магеровський були важко поранені), "всі командири полків були вбиті і поранені, а сотні командирів були вбиті за 1 день 2 рази в бою за станцію в кінці 1919 року 7, сотник о. Кантемир загинув смертю героя.

Бої з 13 по 15 липня З 13 по 15 липня відбувся потужний контрнаступ у напрямку Ярмолениць. У напрямку Кам'янця до вечора 13 липня склалася ситуація, що представляє великий тактичний інтерес.

Вранці запорожці, маючи на лівому фланзі полк Чорних Запорозжців, повели головні сили вздовж північного мосту і розпочали рішучий наступ на Ярмолинці. Спочатку 8-ма дивізія була прорвана в Ярмолинці, але потім була

відкинута назад, і Червона армія розпочала контрнаступ на широкому фронті. Червона армія перейшла в контрнаступ на широкому фронті.

Ситуація на Кам'янецькому напрямку 13 липня. Наші частини почали відходити і до вечора відійшли на південь аж до Соловківців. Щоб виправити ситуацію, Сарські опівдні 13 липня відправили 6-ту дивізію.

Полк Сарського в районі Зінькова поставив 6-ту дивізію на фланг ворога на північ від Солобуківців. Полк був виснажений запеклими боями протягом дня і потрапив у полон на південь від Соловківців.

Сарський не очікував, що дивізія чинитиме тут великий опір. Між Соловківцями і Зіньковом прорвалася ворожа кіннота і відрізала зв'язок з 6-ю дивізією [37.с.96] .

Ворог також просунувся проти Волині і наступав у напрямку Смотриєва. З боку Бара ворог оточив Єртушки і просувався в напрямку Нової Ушиці. СС залишалися неефективними і важко просувалися вперед. Полком командував козацький командир Сарський, який був засмучений ситуацією.

Ситуація здавалася справді небезпечною.

Крім того, надійшла інформація, що 5-а Галицька бригада повністю відступає за Зубруч.

Однак діюче військове командування залишалося холонокровним. Воно зробило все від нього залежне, щоб не допустити повороту козаків назад, і щонайменше дві галицькі бригади були спрямовані на Фусятин і далі у фланг Червоної армії (будь-яке подальше зволікання ГА з переправою через Зубруч становило серйозну небезпеку). Січовики отримали наказ діяти в ертушківському напрямку.

Проте з-за воєнних хмар все ж таки пробився промінь світла. Наступала 6-та дивізія (Сарський полк дізнався про це в ніч з 13 на 14 листопада), змикаючись з ворогом попереду і загрожуючи Червоній армії,

яка зайняла Соловківці. Ця загроза тилу ворога змусила Червону армію розвернутися і почати відходити від Ярмолинки.

Також, зовсім несподівано, доля послала нам допомогу. Загін Юрка Тютюнника чисельністю близько 3500 чоловік прибув 13-14 липня в район Копайгорода, де було розквартировано Військо Запорозьке. Польські війська також чинили тиск на ГА і прискорили переправу через річку Звурти. [37.с.100].

14 серпня козаки знову наступали як один, і ввечері Ярмолинці тимчасово зайняла 7-а Західна дивізія.

СС нарешті отримали наказ просуватися вперед і перекинути свою кавалерію до Фрумполя, щоб допомогти козакам у їхньому переслідуванні. Волинські частини також отримали наказ просунутися вперед і забезпечити лівий фланг для підрозділів СС.

Червона армія успішно зайняла Нову Ушицю і просунулася далі на захід до Міньковець. 15.VI. зв'язок з Удовиченком був фактично перерваний. Як наслідок, повстанські загони Божка та Чучника отримали наказ звільнити Ново-Ушицький район від червоноармійців.

15 серпня козаки вели бої за Ярмолинці. Спочатку вони витіснили червоноармійців на північ від Ярмолинців, потім повернули Ярмолинці Червоній армії.

Того ж дня есесівці нарешті почали рухатися. Вони вже були реорганізовані у дві дивізії, з окремими штабами, і почали наступ, впевнені у власних силах. Волинська група також розпочала наступ.

Ситуація різко змінилася. 15-го числа ми отримали наступну телеграму:ч. 3963/оп.

Згідно з повідомленням НК ГА, 7-ма Галицька бригада мала зібратися 14-го в Германівці, звідки через Невілку буде відправлена на Кам'янець. За цією бригадою 16 червня прибуде ще одна бригада.

Ще дві бригади були відправлені до Гусятинського. З огляду на несприятливу ситуацію на Галицькому фронті (перевага військ на польському боці і, головне, брак набоїв для мушкетів і артилерії та перспективи їх отримання в найближчому майбутньому), вся Галицька армія і Галицький уряд прийняли рішення про боротьбу з більшовиками і визволення Наддніпрянської України від більшовиків

З 15 липня вони перейшли на східний берег річки Зубруча, тобто на Наддніпрянщину, щоб усі свої сили кинути на боротьбу з більшовиками і визволити Наддніпрянську Україну від більшовиків. Питання про долю Галичини мало бути винесене на мирну конференцію.

Цього вдалося досягти. Перехід Галицької держави створив цілком нові умови для боротьби, і не треба було боятися бути відрізними від Кам'янця чи Зубруча. Це був кінець дуже визначальної, важкої і кривавої оборонної боротьби на підступах до Кам'янця і біля його підніжжя. [53.с.36].

У 1919-8 роках, під час загального наступу армії УНР і Галицької Армії на Правобережжі, Запорізьке угруповання отримало Вінницю і взяло участь у переможному наступі на Київ. І хоча вступ до столиці білогвардійців звів нанівець успіхи української зброї, в цих боях козаки неодноразово демонстрували мужність і високі бойові здібності [69.с.188].

У серпні 9 тогож року київська група військ Унр на чолі з Юрієм Тютюнником звільнила від більшовиків стратегічно важливу Жмеринку.

Жмеринка як вузлова станція мала велике стратегічне значення, тому бої за місто відрізнялися крайньою жорстокістю. Його завоювання українцями відокремило Південне угруповання 12-ї Червоної Армії від її північної угруповання, яка наполегливо боролася за Київ.

У битві за Жмеринку росіяни використовували 7 бронепоїздів. Фактично вони прорвалися через заслони 1-го корпусу УГА, що дозволило загарбникам вирватися з облоги і відрізати противнику шляхи відступу.

Увірвавшись в місто, козаки Тютюнника взяли в полон 450 червоноармійців.

І вже в 1919-8-10 роках Запорізька група військ УНР звільнила Вінницю від росіян. Битва за місто тривала весь день.

Немає сумніву, що прихід Галицької армії на Поділля підняв моральний та бойовий дух військ УНР і дав їм надію на успіх. Під час маршу Галицької армії сталася подія, яка внесла певні корективи в розроблений план.

Вранці 18 липня радянське командування, занепокоєне успіхами українських військ у секторах Жмеринки та Вапняр, віддало наказ своїм частинам наступати в напрямку Ярмолинці-Соловківці та вздовж річки Смотрич. Увечері того ж дня вони зайняли Ярмолинці та Городок [З.с. 319].

Наступного дня командування УНР наказало козацьким і волинським силам вибити ворога з цих населених пунктів, а фланкуючі УСС мали підтримати ці групи. Виконуючи наказ, волинські війська відбили Городок і захопили деяку здобич, але були змушені відступити під тиском ворога і без підтримки січовиків.

Невтішна ситуація на фронті змусила командування української армії перекинути в цей район 21-шу Галицьку бригаду, і бригада була дислокована в Гільчині. Захоплення Червоною армією Смотрича та Малянівки 22 липня поставило під загрозу II корпус, який на той час перебував в районі Дунаївців.

Щоб вийти з цієї ситуації, Галицька армія негайно розпочала контрнаступ: 7-ма бригада підійшла до Гайдамаків, 4-а бригада - до Чорної, а 3-я бригада - до Смотрича. Противник був змушений відійти на північ. Після

цих подій частини 2-го корпусу отримали можливість відпочити: 3-я і 18-та бригади залишилися тут з 21-ю бригадою після зайняття Смотрича, 4-та бригада - в Чорній, а 7-ма бригада - в Зіньківцях [19.с. 136].

Слід зазначити, що 2-га бригада атакувала Проскурів без перерви після переходу Збруча. 2-й корпус не був звичний до методів партизанської війни.⁷⁰ Ця операція показала потенціал української армії до об'єднання та успішного ведення бойових дій. Паралельно з Проскурівською операцією Запорізька група Армії УНР завдала сильного удару більшовикам на Вапнярському напрямку. Цей успіх відкрив можливість подальшого наступу, який мала здійснити Запорізька група Армії УНР на тому напрямку [15.с.79].

У зв'язку з цим ситуація в 3-й дивізії дуже ускладнилася і, таким чином, плани командування на наступні кілька днів зійшли нанівець.

Треба було знайти вихід з нової складної ситуації, і то швидко. 3-я дивізія повинна була відступити і намагатися покращити військову ситуацію енергійними та агресивними діями, залежно від ситуації. Зрозуміло, що така прикра несподіванка могла викликати несприятливий настрій у військах і негативно вплинути на моральний стан.

Щоб запобігти цьому, негайно запросили старших командирів до свого штабу і закликав їх зберігати спокій і терпіння, як завжди, тримати своїх людей в курсі подій і впливати на атмосферу у військах відповідним чином, після того, як вони дізнаються про ситуацію, в якій опинилися наші війська, а отже, і 3-я дивізія.

Солдатам було роз'яснено що їх завдання полягає в тому, щоб непомітно відірватися від ворога і вночі просунутися до міста. Основні сили рушили до Нової Ушиці що становить близько 40 кілометрів і вранці планувалось провести атаку, яка знищить ворожі сили, що окупували це місто.

Було підкреслено, що для того, щоб зробити реальний внесок у сили УНР, повинні виконати цю складну місію за будь-яку ціну, додавши, що успіх або провал місії залежить від командира підрозділу [З.с.322].

Дивізія розпочала свій марш у темряві. Життєво важливо подбати про те, щоб місцеве населення не дізналося передчасно про наміри дивізії. Разом з частинами марширують обози та артилерія. Щоб запобігти перевтомі, солдати подорожуватимуть на спеціально оснащених конях, військових скринях, санітарних машинах та кухнях.

Побоювання командування виявилось були безпідставними. Складне становище армії та дивізії не тільки змусило командирів частин зрозуміти konieczність їхніх величезних зусиль, але й вселило в них ентузіазм і рішучість зробити все від них залежне, щоб вийти з небезпечного становища переможцями.

Під містом Бар більшовики розгромили 2-гу дивізію, яка відступила до містечка Ваньківці (близько 40 км). Військове командування віддало наказ про контрнаступ проти 2-ї дивізії, яка виконала його. Червона армія зайняла містечко Яртушківці та перекинула частину своїх сил до Нової Ушиці, яку й зайняла. "Було ясно, що відхід більшовицької дивізії з Нової Ушти був викликаний контратакою 2-ї дивізії та загрозою тилу з боку 3-ї дивізії [З.с.324].

Того ж дня надійшов наказ від військового командування. 3-тя дивізія мала підтримати 2-гу дивізію отамана Божка під час її наступу на Яртушків. Після виконання цієї місії 3-я дивізія зберігала за собою повну ініціативу, залежно від ситуації. Проте, головним завданням 3-ї дивізії залишається захоплення залізничного вузла Вапняр.

Тому зусилля 3-ї дивізії, докладені під час нічного переходу до Нової Ушиці, були лише частково виправдані. Червона армія залишила Нову Ушицю перед наближенням дивізії, тому дивізія не змогла заскочити ворога

несподіваною атакою, як планувалося, але її марш був надзвичайно доцільним, бо вона могла наблизитися і, в разі потреби, допомогти головній частині наших сил, що билися під Проскуровом.

У зв'язку з раптовим захопленням Нової Ушиці Червоною Армією виникло багато занепокоєння щодо долі поранених вояків нашої армії, які перебували на лікуванні в місцевих шпиталях. Завдяки керівництву шпиталю з нашими вояками не сталося нічого поганого [4.с.59].

Після успішного наступу на Проскурів, найбільша увага була приділена захопленню Жмеринки, важливого стратегічного та залізничного пункту. Радянське військове командування розуміло важливість цього. Тому в регіон були перекинуті нові війська.

Напередодні операції радянські війська налічували понад 1200 осіб у районі Вінниці та 4000 біля Жмеринки. Ще один полк мав прибути з Києва.

Реалізація плану була покладена на Запорізьку групу Армії УНР (за винятком 9-ї дивізії), групу Юрія Тютюнника та 2-у дивізію УНР (Січ отамана Божка). Однак через небажання групи отамана Тихого під Жмеринкою, розформування Січових стрільців та затримку з пересуванням Запорізького корпусу до Вінниці, активне військове командування було змушене штурмувати Жмеринку галицькими частинами і прориватися до Вінниці. НКУГА відреагувала на це охоче і запропонувала співпрацю.

Вже 2 серпня 6-та бригада була перекинута в район Бара, а 5-та бригада - до Яртушкова для зв'язку з корпусом Тютюнника та підтримки Галицького корпусу з боку Жмеринки. Згідно з планом наступу, 1-й корпус вийшов на фронт до 6 серпня, дві бригади (5-та і 6-та) були зосереджені в районі Почапинці-Хоровчинці, а решта дві бригади 6 серпня були розгорнуті як армійські резерви в районі Яртушкова, Примощаниці та Бара.

Таким чином, 8-ма бригада була передислокована в Бар та Іванківці, 11-та бригада - в Окрадне та Регентівку, 2-га бригада - в Бутуну, Семенки,

Сеферівку та Пилипи Череміські, а 14-та бригада - в Михалівку та Черемиси Волоські. Штаб розмістився в Ятушкові. 3-й корпус був розміщений в районі Бар-Яртушково як резервна сила.

Долаючи впертий опір ворога, частини 5-ї бригади зайняли село Мартинівку, переправилися через річку біля Межиріччя і вийшли до села Рів. Того ж дня 6-та і 10-та бригади зайняли місто і станцію Брилів. Сюди ж підтягнулися війська 3-го корпусу УГА (Сівлинівка - Чернятин - Мартинівка) [41.с.182].

9 серпня 5-а бригада разом з наддніпрянцями досягла своєї мети і увійшла в місто і станцію Жмеринка. 9 серпня 10-а бригада і 6-а бригада увійшли в місто Жмеринки. Відступаюча Червона армія рухалася в напрямку Брилова, де відбувся великий бій з Галицькою бригадою. Червона армія мала сім бронепоездів і десять піхотних полків. Результат бою був неоднозначним, але врешті-решт галичани перемогли.

Їхньою здобиччю стали два бронепоезди і велика кількість зброї, боєприпасів та спорядження, які ворог не встиг вивезти. Понад 1000 червоноармійців потрапили в полон. Наприкінці операції УГА I корпус УГА зосередився в районі Могилівка - Гунівань - Ірківка (штаб: Браїлів).

До нього приєднався 3-й корпус. Приблизно в цей час Запорізька група, яка наступала на Літин, разом з галицькою 6-ю бригадою 10 серпня після запеклого бою з більшовицьким ар'єргардом п'ятьма бронепоездами зайняла Вінницю.

Бригади 1-го корпусу були зосереджені тут, тоді як 3-й корпус, що перебував у тут і рухався в напрямку Юмелінка. Наддніпрянська армія також зайняла Немирів і Вапнярку та успішно проводила операції в цьому напрямку. 1 серпня корпус УСС почав рух на північ.

"Не маючи змоги зупинити український наступ на Київ у прямому зіткненні, комуністичне московське командування наказало Миколі Щорсу завдати удару в тил з району Полонне-Шепетівка.

10 серпня Таращанська бригада Василя Боженка, від Старокостянтинова до Ямполь, почала наступ на Київ. Розпочався наступ на лінії фронту. Наступ Червоної армії був несподіваним і українська армія дещо відступила. Однак перемогти їх комуністи не змогли.

3 серпня на вимогу Є. Коновальця частини 2-го корпусу УГА, що прикривали його правий фланг, фактично відійшли зі своїх позицій [41.с.186].

На початку вересня 1919 року в Кам'янці-Подільському було фактично введено військовий стан. Однак саме для гарантування "внутрішньої безпеки" Галичини керівництво Наддніпрянської України перекинуло з фронту найбільш боєздатні частини до 1-ї бригади УСС та групи отамана Волова відповідно.

Щоб дати стрільцям такий необхідний відпочинок, майже всі галицькі частини 2-4 вересня 1919 року відійшли в район Івначівки-Василькова та Козятина-Бердичева.

Воєнно-політична ситуація в Україні у другій половині весни 1919 р. залишалася складною, але при вмілих діях українська армія мала перспективу продовжити боротьбу. Армія Денікіна налічувала в Україні близько 40 000 добровольців, основні сили були зосереджені в районі Жмеринки та Балти.

14 жовтня 1919 року, ці підрозділи перейшли в сильний контрнаступ. В умовах запеклих боїв наддніпрянські частини відступили до Бугу, тож основний удар ворога довелося стримувати частинам III корпусу УГА. Пристосувавшись до європейської польової тактики, галицькі стрільці зіткнулися зі степовою тактикою донських козаків.

Піхотні відділи з усіх сил намагалися протистояти ворожій кінноті. Загроза постійних атак, а також несподівані напади виснажували галицьку армію як морально, так і фізично. Перевага денікінської кавалерії забезпечувала витончену розвідку і, що найголовніше, можливість краще діяти в обмеженому просторі. В результаті війська генерала А. Крафса були змушені відійти до Калинівки [38,с. 254].

У запеклих боях 3-й Галицький корпус зазнав великих втрат, і 16 жовтня 3-й Галицький корпус був перекинутий в район Іллінців, щоб ліквідувати небезпеку денікінського наступу на Брацлав.

Ця операція майже досягла своєї мети, але ворог не відмовився від своїх планів. Водночас частини I та II корпусів вступили в позиційний бій. 20 жовтня, поспішаючи перегрупувати свої сили, українська армія розпочала авантюрну контрнаступальну операцію, як у військовому, так і в стратегічному плані [7,с.285].

С. Петлюра відчайдушно прагнув цим заходом покласти край стражданням наддніпрянців і не допустити їхнього відокремлення від УГА. Як наслідок, потяг з українськими вояками подолав відстань у 200 км за понад три доби. За цей час денікінці змогли закріпитися на своїх позиціях, а початок наступу 20 жовтня став успішним для української зброї [28.с. 80].

Частини II корпусу зайняли Немирів, але, незважаючи на неодноразові атаки, не змогли захопити Брацлав, де денікінські застави постійно поповнювалися. З ранку ворог ввів в бій свої бронепотяги з боку Жмеринки перейшов в контрнаступ по всьому фронту з метою припинити просування дивізії на схід.

Для порятунку Наддніпрянщини з критичної ситуації було сформовано ударну групу з 4-ї та 7-ї Галицьких бригад під командуванням підполковника Візантійця.

Під командуванням підполковника Візантійця з 4-ї та 7-ї галицьких бригад було сформовано ударну групу, яка енергійною атакою захопила річку Бугу і відчайдушно її утримувала. Однак 26 жовтня денікінці вибили війська УНР з Вапнярки і остаточно втратили зв'язок з 19-ю дивізією УГА. У цьому наступі лише армія генерала

А. досягла невеликих успіхів. Кравс проявив наполегливість і військову доблесть у запеклих боях під час походу на Брацлав. Тут було розбито два полки добровольців і три роти кінноти, а загалом армія Денікіна втратила 266 осіб, тоді як українська армія - 114.

Однак і досягнення корпусу А. Кравса не переломили ситуацію. Останніми успіхами української зброї на антибільшовицькому фронті стало взяття 28 жовтня корпусом отамана Шльосера м. Брацлав і наступного дня - с. Креметів.

Життя на важкому фронті того часу порушили дві непересічні події: взяття с. Креметів у 1919 р. та взяття корпусом отамана Шльосера м. Брацлав у 1919 р.²¹ Перша з них - взяття с. Брацлав у 1919 р.

Для підняття бойового духу Є. Петрушевич відвідав війська в Галичині 6-10 жовтня 1919 року.

Зустрічі диктатора з польовими військами мали діловий характер, хоча, як і у Вінниці, інколи відбувалися зі значною помпезністю, під сільською вартою та під національним прапором [28.с. 83].

Після переговорів Добровольча армія припинила військові дії проти УГА; однією з головних причин різкого скорочення чисельності УГА і, зрештою, втрати боєздатності стала безпрецедентна епідемія висипного тифу. У світовій історії є небагато прикладів, коли дисциплінована велика армія втрачала свою ефективність і розпадалася не на полі бою, а у "вторинних" невійськових обставинах.

Епідемія висипного тифу зачепила Наддніпрянську, Червону та Добровольчу армії, але зрештою всі вони змогли забезпечити кращі матеріальні та санітарні умови для своїх солдатів. Крім того, солдати у власній країні, особливо козаки, мали сильніший імунітет до хвороб і краще переносили осінню погоду [29.с.106].

Битви на Поділлі 1919 року - події, що відбулися під час українсько-радянської війни 1919 року. Війна велася між різними державами, включаючи Українську Народну Республіку, Польщу, Білорусь і Російський Радянський Союз, за контроль над територіями на території сучасних України, Білорусі та Польщі.

Загалом такі перемоги не дали радянській росії повних перемог, та через деякий час УНР повернула свої території знову. Варто зазначити що саме в цей час відбулось об'єднання двох українських армій. УГА та Армії УНР що вигідно доповнювали одна одну. Таке об'єднання забезпечило перемоги в наступні роки Визвольних змагань.

Розділ IV: Міста подільського регіону в зоді польсько- українсько- більшовицької війни 1920 р.

Ситуація на Поділлі в цей час була складною, матеріальні та людські ресурси вичерпувались. Завдяки Диву на віслі поляки змогли підтримувати армію УНР. Та спільно тіснити більшовиків отримуючи ключові перемоги. Цей успіх обійшовся польській армії у відносно невелику ціну. На півдні 6-а армія генерала В. Івашкевича виконувала другорядну місію, обмежуючись, згідно з планом, утриманням ворога на власній ділянці фронту. Однак, коли радянські війська під впливом загальної ситуації почали відступати, вони почали переслідування: 29 квітня були зайняті Вінниця та Жмеринка, а польські війська захопили близько 8 000 полонених, 32 гармати, майже 150 кулеметів, до 5 000 гвинтівок, велику кількість коней, радіостанції, 175 локомотивів, 800 вагонів, понад 3 000 автомашин, а також понад 3 000 вагонів, а також захоплено величезні запаси різного майна, в тому числі 142 гармати "Пукла" 3000 пдс і 2000 пдс вівса, що зберігалися на місцевих складах. Українські підрозділи також брали участь у наступі на 6-ту армію [61.с.28].

Галицька армія повністю втратила боєздатність в умовах епідемії тифу і в лютому 1920 року була змушена вступити в союз з більшовиками, назвавши себе Червоною Українською Галицькою Армією. Втім, галичани невдовзі налагодили оперативний зв'язок з військовими та політичними структурами УНР, тож питання опору більшовикам було лише питанням часу. Ідею протесту виношував і втілював у життя Осип Гацицевич, колишній боєць 9-го сотника СС. Посланець Михайло Михайлович і десятник Степан Кабульський координували акцію.

План був посилений на початку квітня в рамках підготовки до українсько-польського союзу для спільної боротьби проти Радянської Росії. Вінницькі повстанці шукали підтримки 2-ї бригади в Галичині (з центром у селі Дяківці, нинішнього Літинського повіту) та 3-ї бригади (розташованої

поблизу містечка Яртушків, нинішнього Баруського повіту). Натомість 1-а бригада (дислокована на околиці Бердичева) проігнорувала заклик до повстання. Однак, оскільки вона знаходилася далеко від міста і діяла в унісон з червоноармійською організацією, вона не отримала суттєвої допомоги від Червоної армії.

Майже весь тягар боротьби ліг на плечі галичан Вінниці, яких разом з резервними силами в передмісті налічувалося близько 800 осіб. На відміну від них, червоноармійців у Вінниці було дещо більше, включаючи командний гарнізон 45-ї стрілецької дивізії, слухачів дивізійних політичних курсів, членів Військового трибуналу та Надзвичайної комісії (ЧК), а також невелику кількість бійців з тилкових та допоміжних частин.

Виступи розпочалися біля лікарні ім. Пирогова, звідки галицькі війська розпочали двосторонній наступ на центр міста та сучасну вулицю Колатовича. Атаку підтримували артилерійські підрозділи. Савелій Борунін, очевидець тих подій, згадував: "Вони розділилися на два ланцюги і йшли по десять чоловік. Стали на коліна, дали залп і пішли вперед".

23 квітня 1920 року 2-га і 3-тя бригади Чуги перейшли на бік УНР, хоча спільні дії з військами М. Омеляновича-Павленка дали формальні запевнення, що польські війська не будуть знищувати галицькі частини, хоча відомі умови Варшавської угоди вигнали більшовиків з Києва.

Можливість визволення Галичини не збільшилася, а навпаки, зменшилася: вранці 24 квітня дві галицькі бригади під Вінницею, які залишили свої позиції, зіткнулися з тилковими частинами 45-ї дивізії Ю. Якіра та кавалерійської бригади Г. Котовського, які відійшли з-під Вінниці. У короткому бою галицькі частини зазнали великих втрат і відступили. Організація 2-ї та 3-ї бригад як бойових одиниць відбулася 27 квітня, коли їхні підрозділи були оточені польськими військами, розброєні та відправлені до таборів [18.с.128].

Першою ціллю нападу стала будівля ЧК (нині музична школа на вул. Архітектора Алтинова, 21), оплот більшовицької влади, яку було захоплено, вбито директора і заступника директора та звільнено 12 галицьких військовополонених. Тоді ж були зайняті і кримські казарми на теперішній вулиці Стрілецькій.

Перші успіхи галицької армії приніс несподіваний наступ повстанців, який розпочався у другій половині дня 23 квітня. Ворожі війська в розгубленості та безладі відступили до залізничного вокзалу. "Червоноармійці не знали, хто здійснив напад. Одні підозрювали, що в місто вторглися війська Юрія Тютюнника, інші - повстанські загони Якифа Шефери. Керівництво 45-ї стрілецької дивізії на чолі з Йоною Якіром вирішило евакуюватися з міста.

Однак скористатися ситуацією не вдалося. Наявність опору в окремих частинах міста не дозволила їм просунутися в напрямку Замостя і зайняти залізничну станцію, а українські війська не змогли отримати підмоги. У той же час, більшовики зустрічали нові війська залізницею, і в ніч на 24 квітня Червона армія остаточно взяла гору.

Галичани організували бойовий відступ. потрапила в полон, інші – здалися наступаючим польським військам.

Для цього з 2-ї стрілецької дивізії полковника О. Удовиченка, яка ще не досягла повної бойової готовності і перебувала в резерві, було виділено зведений загін чисельністю 450 багнетів, 190 шабель, 12 кулеметів і чотири артилерійські гармати. Командиром був призначений полковник П. Шандрук. Цей загін розташовувався на південь від 6-ї армії. Він рухався вздовж Дністра і 27 квітня, після сутичок з ворогом, увійшов у Могилів-Подільський. Перша фаза наступу завершилася блискучим успіхом для військ УНР [13.с.15].

Брацлав і Турчин - 9 травня, а Гайсин - 15 травня. Того ж дня, коли польські війська увійшли до Києва, війська генерала М. Омеляновича-Павленка завершили героїчний Перший Зимовий похід, 2 500-кілометровий похід, який тривав рівно п'ять місяців; 6 травня біля села Писарівка Ямпільського повіту на Поділлі, у складі польської 6-ї армії. Розвідувальний підрозділ української 2-ї стрілецької дивізії, який просувався вздовж річки Дністер до Ямполя, зіткнувся з передовим загonom Дієвої армії УНР.

На завершальному етапі операції Дієва армія союзників складалася з трьох стрілецьких дивізій (Запорізької, Волинської та Київської), Галицької кавалерійської бригади та 3-го окремого кавалерійського полку. Загальна чисельність на той час становила 479 офіцерів, 3840 козаків, 81 кулемет і 12 артилерійських гармат, 2100 багнетів і 580 шабель у бойових умовах.⁷⁹ Армія перебувала на польсько-радянському фронті від Ямполя на Дністрі до Мястоківки (нині село Холодківка, Вінницька область). Вона займала позиції на найпівденнішому крилі [13.с.19].

Протяжність цієї зони бойових дій становила майже 35 км. Після тривалого штурму ворожих тилів українська армія потребувала відпочинку, перегрупування та поповнення особовим складом і матеріально-технічними засобами. З цією метою у другій половині травня в Ямпільському, Могилівському та частково в Новоушицькому районах були проведені мобілізації, які збільшили кількість діючих вояків більш ніж удвічі.

На початку червня 1920 року Червона армія розпочала швидкий наступ проти польських сил в Україні. Найбільшого удару завдала нещодавно перекинута з Північного Кавказу 1-ша кінна армія С. Будьонного, яка 5 червня прорвала лінію фронту під Самгородом і швидко просунулася на Козячин, Бердичів і Житомир, вийшовши в тил польської Третьої армії.

Це змусило польську 3-тю армію поспіхом залишити Київ і відступити на захід до Рівного. У той же час, сусідня польська 6-а армія також почала відступати на південь. За словами генерала Удовиченка, на початку липня

стався епізод, який "поставив армію у вкрай скрутне становище. У районі Бара радянська 8-ма кавалерійська дивізія прорвала лінію фронту і рушила в рейд по тилах польсько-українського військового угруповання. Червона кіннота рушила в напрямку, знаходження штабу польської 6-ї армії та найвищого українського державного і військового керівництва, включаючи Головного отамана і Генеральний штаб. Поспішна евакуація до Волочиська через наближення ворога.

На початку другого тижня 1920/10 р. українські та польські війська знову активізували свої дії, відтіснивши ворога далі на схід за річки Уболд і Сульф. Дієва армія перейшла в наступ, ліва група генерала Загородського в районі Лечичів і Літина, центральна група генерала М. Безручка в районі Яртушків Бар, О.

Права група генерала Удовиченка рухалася в напрямку Могилів-Подільського та Юмелінки. Після прориву ворожої оборони 1-а окрема кавалерійська дивізія генерала мала здійснити рейд на ворожі сили.

Однак, коли Польща і Радянська Росія підписали мирну угоду в жовтні 1920 року, 25-тисячна українська армія була залишена позаду 500-тисячної Червоної армії[19.с. 136].

Український наступ на східному березі річки Збруч був успішним. 21 вересня, після урочистого богослужіння, українські дивізії переправилися на східний берег річки Збруч і повернулися на територію Червоної армії. Подальші наступи продовжилися і 18 жовтня українська армія вийшла на лінію річки Ярга - Мрафа - Бар - Збруч на Дністрі. Бар - м. Волковинці - сел. Літинка.

В районі Бара 1-а бригада Окремої кавалерійської дивізії мала великий успіх, лише за один день 14 жовтня чотири рази атакувавши ворога в кавалерійському строю. З мінімальними втратами (четверо вбитих і дев'ять

поранених) українська кіннота розгромила три радянські піхотні полки, взяла в полон понад 750 червоноармійців і здобула значну здобич [61, с.190].

В цей час відбувались бої за Проскурів на залізничній станції Проскурова 25 вересня 1920 року і закінчилися перемогою 1-ї запорозької дивізії УНР, під командуванням генерала Михайла Омеляновича-Павленка.

25.09, о 5 годині, чорний полк 1-ї Запорізької дивізії на чолі з лейтенантом Янісом Броже виступив з села Гелетинці в напрямку Проскурова і пройшов 5 верст лівіше Фельштина.

Вже в дорозі праворуч був висланий патруль з 3-ї сотні під командуванням корнета Івана Бубона. Через кілька годин патруль доставив 21 захопленого комуніста.

За 18 верстах від Проскурова в Климківцях Запорізького відділу з'єднався з 6-ю піхотною дивізією. Які рушили далі. Переді загоном не було ніяких ворогів.

О 3 годині дня дивізія наблизилася до Проскурова, звідки була чутна гарматна пальба. Пізніше вони дізналися, що там зав'язала бої ще одна кавалерійська дивізія, але бронепоездам з 4-х ворожих частин не дали рушити з місця. За 2 версти до міста знаряддя вийшло на позицію і відкрило вогонь по ворожому бронепоезду.

Перша позиція вирушила на станцію Гречани, а друга - в центр міста. Запорізька піхота розвернулася в шеренги і теж попрямувала до міста. Весь цей час йшов гарматний бій. Противник відступив до залізничної станції.

На станцію була кинута чорна Козача пластунська рота. Незважаючи на сильний артилерійський вогонь, через 30 хвилин станція була оточена. Ворожий бронепоезд поспішно відступив у тил [65.с. 136].

У місті населення зустрічало козаків квітами. Було вже пізно, десь о 8 годині вечора ми розташувалися на нічліг в селі Заріччя і встановили охорону лісу Гринівці та Олешин.

Згідно з наказом, вранці 26 вересня чорний полк зайняв села Лісові Гринівці і Олешин, де розташовувалися гвардійські частини лівого крила армії. Під час прибуття 4-ї хати в ліс Гринівці за 2 версти в селі Пашківці з'явився ворожий кавалерійський полк чисельністю 140 шабель, який швидко відступив, мабуть, дізнавшись про напад чорних запорожців.

Війська Удовиченка вбили близько 500 червоноармійців, а 450 потрапили в полон. Увечері того ж дня на схід від Красилова, між селами Карамалінка Алі, війська Волинської 2-1 дивізії (Поморська бригада | кінний полк ім. Мазепи), знищуючи ворожий опір, розгромили два батальйони 369-го полку Червоної армії СРСР, взявши 100 полонених, дев'ять кулеметів, 14 коней і кілька возів. 1Х корпус Лівої групи зайняв (разом з польською кавалерією) Старокостянтинів і Меджибіж. Наступного дня.

Загалом: Останній рік цих боїв був особливо трагічним для українців. Були і переможні бої. В цей час українці активно співпрацювали з поляками. Поляки значно допомогли розбудовувати армію УНР, надаючи їй зброю техніку та медикаменти.

Слід підкреслити, що війна з УНР і бої на Поділлі радикально змінили хід війни. Червоній Армії не вдалося здійснити похід до Європи, особливо через затяжні бої за міста Подолля

ВИСНОВКИ

Бої за міста Поділля- одні з найбільших битв Національно- визвольних змагань. Вони тривали з 1917- по 1920 роки.

Звитяжний результат цих битв мав величезне військово-політичне значення. Вони зробила вирішальний внесок у розбудову української держави та армії. Внаслідок перших боїв в 1917 році, було створено умови для розгортання загального наступу українських части та масового вигнання російсько- більшовицьких/ білогвардійських загарбників із окупованих територій Української Народної республіки. Внаслідок таких битв українські Збройні Сили вирвали у противника стратегічну ініціативу та утримували її на свою користь досить тривалий час. Що дало змогу зміцнити свої зброєнні формування, та підготувати їх до майбутніх зіткнень з ворогом.

Перемоги в битвах за ключові міста ще вище підняла міжнародний авторитет УНР та його Збройних сил, стала вирішальним чинником подальшого зміцнення української самоідентичності. Нищівна поразка російсько- більшовицьких військ стала важким морально-політичним потрясінням для Росії та її сателітів. Вони кардинально похитнули зовнішньополітичні позиції більшовиків, спантеличило його правлячі кола, підірвало довіру його союзників. Які змушені була о відмовитися від планів нападу на УНР. Серед правлячих кіл, незважаючи на сильний тиск взяв гору прагнення утриматися від продовження війни та підписати перемир'я з УНР та Центральними державами.

Успіх українських військ визначив правильний вибір напрямку головного удару та моменту переходу військ у контрнаступ, майстерне створення ударних угруповань для наступу, скритність підготовки операції, умілі дії військ у ході наступу, чітка взаємодія між фронтами та арміями, швидке створення внутрішнього та зовнішнього фронтів оточення з одночасним розвитком наступу по всіх фронтах.

Проте незважаючи на успіхи в 1917-1918 роках які допомогли у момент перших зіткнень, ситуація сильно змінилась після листопада 1918 року. В цей час центральні держави отримавши поразки на Західнім фронті підписали капітуляцію та вийшли з війни. Залишивши Українську державу саму з ворогами. Чим і скориставшись вони стрімко просунулись на захід та захопили майже всю територію УНР.

Такі перемоги не дали радянській росії повних перемог, та через деякий час УНР повернула свої території знову. Варто зазначити що саме в цей час відбулось об'єднання двох українських армій. УГА та Армії УНР що вигідно доповнювали одна одну. Таке обєднання забезпечило перемоги в наступні роки Визвольних змагань.

Останній рік цих боїв був особливо трагічним для українців. Були і переможні бої. В цей час українці активно співпрацювали з поляками. Поляки значно допомогли розбудовувати армію УНР, надаючи їй зброю техніку та медикаменти.

Слід підкреслити, що війна з УНР і бої на Поділлі радикально змінили хід війни. Червоній Армії не вдалося здійснити похід до Європи, особливо через затяжні бої за міста Подолля. Оборона всього Подільського напрямку мала велике політичне і військове значення. У найважчий період війни українці взяли на себе основний тягар удару. Це дозволило нам виграти час і зробити можливим Чудо над Віслою. Зрештою це зруйнувало плани більшовиків щодо походу на захід. Героїчна оборона Поділля поставила перед керівництвом більшовиків головне питання: чи можливе продовження наступу на українську армію після суттєвої затримки підрозділів, які можуть використовувати більшовики.

Загалом підсумовуючи бої за міста Поділля в 1917-1920 роках створили сприятливі умови для розвитку української ідеї та українського війська. В цих боях було створено зокрема такі легенди української зброї, як III Залізна Дивізія, яка була значну частину свого існування провела на теренах

Поділля. У цих боях зростали та прославились такі видатні постаті як Удовиченко, Омелян- Павленко, Мельник та інші військові та культурні діячі української культури та зброї.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Гражданская война на Украине 1918—1920 СБОРНИК ДОКУМЕНТОВ И МАТЕРИАЛОВ В ТРЕХ ТОМАХ, ЧЕТЫРЕХ КНИГАХ. Київ. Ін-т історії Академії наук УРСР, 1967. Т.1. К.1. 922 с.
2. Гражданская война на Украине 1918—1920 СБОРНИК ДОКУМЕНТОВ И МАТЕРИАЛОВ В ТРЕХ ТОМАХ, ЧЕТЫРЕХ КНИГАХ. Київ. Ін-т історії Академії наук УРСР, 1967. Т.1. К.2. 544 с.
3. Мехед М. І. (ред.). 1959. Поділля в роки громадянської війни (лютий 1918 р. - грудень 1920 р.): документи і матеріали. Вінниця. Державний архів Хмельницької області. С. 485
4. Тинченко Я. Ю. (ред.). Війна України проти Радянської Росії у 1920 році (документи та матеріали). Київ : Темпора, 2020. 420 с.
5. Бій за Кам'янець-Подільський (1–3 червня 1919 р.) упоряд. М. Ковальчук, Центральний музей Збройних Сил України. Київ, 2005. С. 110–119.
6. Відейко М. Історія українського війська. Клуб Сімейн. Дозвілля. Харків, 2016. 412 с.
7. Гандзюк В. О. Армія УНР на Поділлі у травні – липні 1919 р.: поразки та перемоги (за газетною періодикою), Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського. Вінниця, 2007. С. 318–323.
8. Гандзюк В. О. Відстоювання ідеї української державності на сторінках періодичних видань Поділля в останній період Директорії УНР (1920 р.). Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського, Вінниця. 2008 Вип. 13 С. 257–261.

9. Гандзюк В. О. Галицька армія на теренах Східного Поділля у боротьбі за визволення від більшовиків (за газетною періодикою 1919 р.), *Вісник Львівського університету. Вип. 29*. Львів, 2006 С. 143–156.

10. Гандзюк В. О. Українсько-польські відносини періоду УНР в оцінці подільських часописів 1920 р. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського*. Вінниця, 2009. Вип. 15. С. 282–287.

11. Герасименко М. В. Юнацькі військові школи в Українській Народній Республіці періоду Директорії. *Воєнна історія*. 2004. № 1/3. С. 28–39.

12. Демчучен О. М. Військове будівництво доби Директорії у працях сучасних українських істориків *Воєнна історія*. 2006. № 1/3. С. 55–61.

13. Демчучен О. М. До питання про всебічне забезпечення Армії Української Народної Республіки в період Директорії (1918–1920 рр.) *Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича*. Чернівці, 2013 Т. 16 С. 67–70.

14. Демчучен О. М. Командування та органи управління Української армії доби Директорії УНР *Воєнна історія*. 2009. № 1. С. 23–34.

15. Демчучен О. М. Підготовка військових кадрів Армії Української Народної Республіки в добу Директорії. *Науковий вісник Чернівецького університету*. Чернівці. 2012. Чернівецький Вісник С. 77–81.

16. Демчучен О. М. Формування збройних сил Української Народної Республіки доби Директорії : *автореферат Національної академії оборони України*. Київ, 2009. 20 с.

17. Доценко О. С. Зимовий похід (6.XII.1919 – 6.V.1920). Київ : *Видавництво ім. О. Теліги*, 2001. 376 с.

18. Єсюнін С. М. Проскурів – тимчасова столиця УНР [1919 р.] в роки Української революції 1917–1921 років: до 100-річчя з часу перебування у

Проскурові уряду УНР. *Календар знаменних і пам'ятних дат Хмельниччини на 2019 рік*. Хмельницький, 2018. С. 78–80.

19. Забарилло Ю. П. Із Залізною Дивізією – за Українську Державу: історія життя полковника Армії УНР Павла Забарилло Львів : *Галиц. вид. спілка*, 2007. 32 с.

20. Забарилло Ю. П. Назустріч долі. Продовження боротьби за незалежність України полковника Армії УНР Павла Забарилло. Львів : *Галиц. вид. спілка*, 2010. 32 с.

21. Завальнюк О. М. Олійник С.В. Українська Галицька армія на Поділлі (липень 1919 – травень 1920 рр.). *Кам'янець-Подільський. Медобори*-2013, 291 с.

22.Завальнюк О.М. Кам'янець- Подільський влітку 1919 року: Визволення від більшовиків і організація діяльності та захисту державно-політичного центру УНР. *Хмельниччина в контексті модернізаційних та тарсформаційних процесів ХХ- початку ХХІ століття. Кам'янець-Подільський, 2019. С. 75-78.*

23.Завальнюк О.М. Кам'янець- Подільський у перші роки української революції: Політичні та національно культурні процеси (1917- 1918). *Поділля та Південно– Східна Волинь у першій половині ХХ століття : суспільно політичні, соціально- економічні, культурно- освітні процеси та пов'язання. Кам'янець- Подільський. С. 5-13.*

24. Заремба О. О. Військове будівництво в УНР взимку – навесні 1919 року. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету.Кам'янець-Подільський. 2005 С. Т. 15. 114–122.*

25. Заремба О. О. Збройна боротьба в Україні і повернення Кам'янця-Подільського під владу Директорії УНР (травень – червень 1919 року). *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Кам'янецьПодільський, Вип. 3, т. 1.2004. С. 46–48.*

26. Заремба О. О. Формування збройних сил УНР в ході антигетьманського повстання : [листопад-грудень 1918 р.]. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету*. Кам'янець-Подільський, 2005. С. Т.2. 282–292.

27. Іллічов С. Г. Панцирні частини у збройних силах Директорії (грудень 1918 – липень 1919 рр.). *Вісник Національного університету "Львівська політехніка"*. Львів, 2008. С. 73–77.

28. Кавунник В. Л. Війна РСФРР проти УНР від Берестейських до Ризьких мирних договорів за дипломатичними документами *Наукові записки : зб. пр. молодих вчених та аспірантів*. Київ, 2012. Т. 25. С. 435–456.

29. Каліберда Ю. Ю. Історія 3-ї Залізної дивізії (армії Української Народної Республіки) : за спогадами військових. *Пам'ять століть*. 2012. С. 140–156.

30. Каліберда Ю. Ю. 3-я Залізна дивізія Армії Української Народної Республіки (за спогадами та життєписами військових мемуаристів). *Воєнна історія*. 2010. С. 36–49.

31. Коваль Ю. М. Проблеми матеріально-технічного забезпечення Галицької Армії на Наддніпрянщині. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Львів, 2011. С. 123–128.

32. Ковальчук М. А. «Армія терпить понадто від тисячних ран...» : до питання про чисельність Української Галицької армії на Великій Україні в 1919 р. *Військово-історичний альманах. Центр. музей Збройн. Сил України*. Київ, 2006. С. 30–44.

33. Ковальчук М. А. Війна Української Народної Республіки з білогвардійськими військами Півдня Росії (осінь 1919 р.) в українській еміграційній історіографії. *Визвольний шлях*. 2004. С. 100–109.

34. Ковальчук М. А. Війна Української Народної Республіки зі Збройними Силами Півдня Росії (осінь 1919 р.): *автореф. Кандадатська дисертація Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка*. Київ, 2005. 19 с.

35. Ковальчук М. А. Війна Української Народної Республіки зі Збройними Силами Півдня Росії (осінь 1919 р.): проблеми сучасної української історіографії. *Історичний журнал*. № 12. С. 31–36.

36. Ковальчук М. А. Війна УНР зі Збройними Силами Півдня Росії у світлі радянської історіографії. *Історіографічні дослідження в Україні*. Київ. 2004. С. 99–127.

37. Ковальчук М. А. Військова діяльність М. Капустянського за доби Директорії УНР. *Військово-історичний альманах*. Київ, 2004. С. 27–31.

38. Ковальчук М. А. Джерела до історії українсько-білогвардійської війни 1919 р. *Український історичний журнал*. 2006. № 5. С. 212–225

39. Ковальчук М. А. Катастрофа українського фронту і доля Галицької армії (жовтень – листопад 1919 р.) *НАН України. Київ*. 2005. С. 126–144.

40. Ковальчук М. А. Невідома війна 1919 року: українсько-білогвардійське збройне протистояння. Київ. *Темпора*, 2006. 576 с.

41. Ковальчук М. А. Останні бої армії УНР на Поділлі у листопаді 1919 р. *Визвольний шлях*. 2005. С. 251–268.

42. Ковальчук М. А. Останній заколот отамана О. Волоха (грудень 1919 р. – січень 1920 р.). *Військово-історичний альманах*. Київ, 2010. С. 18–41.

43. Ковальчук М. А. Поразка й відступ Південного угруповання армії УНР до Румунії навесні 1919 р. *Військово-історичний альманах*. Київ, 2008. С. 14–51.

44. Ковальчук М. А. Проти спільного ворога: відносини Української Народної Республіки з більшовицькою Росією восени 1919 р. *НАН України. Київ*, 2005. С. 57–80.

45. Ковальчук М. А. Чисельність Армії УНР в Кам'янецьку добу Директорії (червень – листопад 1919 р.) у світлі архівних документів. *Україна XX століття: культура, ідеологія, політика : зб. статей*. Київ, 2007. С. 159–197.

46. Комар В. Військово-політична співпраця Польщі і УНР у 1919–1920 роках. *Українознавчі студії*. 2012/2013. С. 137–145.

47. Кравчук М. В. Особливості військового будівництва в період Директорії Української Народної Республіки: історико-правове дослідження / М. В. Кравчук *Публічне право*. 2017. С. 271–278.

48. Кравчук М. В. Армія Української Центральної Ради та її досвід для сучасності: історико-правове дослідження *Актуальні проблеми правознавства : зб. наук. пр.* Тернопіль, 2016. С. 22–28.

49. Кравчук М. В. Розбудова української армії на завершальному етапі існування Української Центральної Ради: правовий аспект. *Університетські наукові записки Івано-Франків. ун-т права ім. Короля Данила Галицького*. Івано-Франківськ, 2013. С. 99–105.

50. Кравчук Н. В. Уроки стороительства арміи Украинской Центральной Рады: историко-правовой анализ. *Закон и жизнь*. 2014. С. 160–165.

51. Литвин М. Р. Польсько-українсько-російська війна 1920 року *Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість НАН України*. Львів, 2014. С. 20–31.

52. Литвин С. Х. Воєнно-політичні обставини Першого Зимового походу армії УНР 1921 року. *Воєнна історія*. Київ. 2011. С. 7–23.

53. Литвин С. Х. Перший Зимовий похід армії Української Народної Республіки. *Воєнна історія*. Київ 2002. С. 100–116.

54. Лозовий В. С. Проблеми реорганізації армії УНР та забезпечення її боєздатності в Кам'янецьку добу Директорії (червень-листопад 1919 р.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету*. Кам'янець-Подільський, 2000. Т. 4 С. 259–266.

55. Луговський О. Формування Збройних Сил Української Держави (1918 р.): організаційний момент. *Військово-історичний альманах*. Київ. 2003. С. 38–57

56. Пиріг Р. Я. Німецько-австрійська окупація України 1918 р.: до питання про термінологічну визначеність. *Український історичний журнал*. 2013. С. 13–30.

57. Ромащенко В. В. Військове будівництво періоду Гетьманату П. Скоропадського в 1918 р. *Україна соборна : зб. наук. ст. НАН України, Ін-т історії України*. Київ, 2006. С. 90–93.

58. Сидоренко А. Військова політика Української Держави П. Скоропадського. *Вісник Київського національного лінгвістичного університету*. Київ, 2015. С. 140–153.

59. Стецюк В. Б. Гарнізон Кам'янця-Подільського в добу Гетьманату. *Поділля у добу Української революції 1917–1921 рр. : матеріали круглих столів*. Кам'янець-Подільський, 2013. С. 69–77.

60. Тинченко Я. Ю. Війська Ясновельможного Пана Гетьмана. Армія Української Держави, травень – грудень 1918 р. Київ. *Темпора*. 2014. 151 с.

61. Ткачук П. П. Сухопутні війська України доби революції, 1917–1921 рр. Львів : ЛІСВ. 2009. 311 с.

62. Історія міст і сіл УРСР Хмельницька область. Київ. *Ін-т історії Академії наук УРСР*, 1971. 779 с.

63. Історія міст і сіл УРСР Вінницька область. Київ. *Інститут історії академії наук УРСР*, 1972. 708 с.

64. Марущак М. Й. Вінниця – столиця Української Народної Республіки (1919–1920 рр.). *Вінниччина: минуле та сьогодення : краєзнавчі дослідження : матеріали XXI Вінниц. наук. іст.-краєзнав. конф.* Вінниця, 2007. С. 252–256.

65. Мина Ж. В. Збройні сили Директорії УНР: історіографія проблеми. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Львів, 2008. С. 145–150.

67. Мина Ж. В. Національно-демократичні та регулярні засади реорганізації Армії УНР (листопад 1919 – березень 1920 рр.) *Вісник Національного університету "Львівська політехніка"* Львів, 2012. С. 153–158.

67. Мина Ж. В. Похід об'єднаних українських армій на Київ в серпні 1919 року. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Львів, 2001. С. 31–35.

68. Мина Ж. В. Формування військової політики Директорії УНР щодо організації збройних сил (листопад 1918 – липень 1919 рр.) *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Львів, 2003. С. 22–27.

69. Михайлова О. В. Польсько-українське військово-господарче співробітництво (січень – квітень 1920 р.). *Україна XX століття: культура, ідеологія, політика. Київ*, 2007. С. 198–220.

70. Моргун М. В. Бронепоезди в Армії УНР (листопад 1918 – листопад 1920 рр.). *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Львів, 2009. С. 107–111.

71. Олійник С. В. Галицьке військо і визвольні змагання на території Правобережної України (липень 1919 – травень 1920 рр.) : *автореф кандидатська дисертація: Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича*. Чернівці, 2004. 20 с.

72. Олійник С. В. Проскурівська наступальна операція 1919 р. – перша спільна бойова акція об'єднаної української армії. *Місто Хмельницький в контексті історії України. матеріали I Міжнар. наук. іст.-краєзнав. конф. Хмельницький*, 2016. С. 69–71.

73. Олійник С. В. Розвідка і контррозвідка Української Галицької армії у визвольних змаганнях на території Правобережної України (липень 1919 – травень 1920 рр.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету*. Кам'янець-Подільський, 2005. С. 123–127.

74. Плазова Т. І. Бойові дії Армії УНР восени 1920 р. *Військово-науковий вісник*. Львів, 2009. С. 106–119.

75. Плазова Т. І. Осіння кампанія Армії УНР 1920 р. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Львів. 2012. С. 163–168.

76. Реєнт О. П. Рекрут В. П. Армія Директорії. Заходи по зміцненню боєздатності. Військове будівництво в Україні у ХХ столітті : історичний нарис, події, портрети Київ. 2001 С. 66–70.

77. Реєнт О. П. Нариси життя Літинщини 1917–1921 рр.: революційні події та повсякденність. *Інститут історії України НАН України*. Київ. 2017. 298 с.

78. Руккас А. О. "Разом з польським військом": армія Української Народної Республіки 1920 р. (структура, організація, чисельність, уніформа) / Ніжин : *ППП Лисенко М. М.*, 2013. 480 с.

79. Тинченко Я. Ю. Українські збройні сили, березень 1917 р. – листопад 1918 р. (організація, чисельність, бойові дії). Київ : *Темпора*, 2009. 455 с.